

© Fortepan, Lőrincze Judit, 1938

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Kovács János Mátyás, Szilágyi Ákos

Laczó Ferenc • Schreiner Dénes

Mesterházi Mónika • Kácsor Zsolt

Seláf Levente • Léderer Pál

MINT METAFORA

2019. 8. szám

Ára: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

E SZÁMUNK SZERZŐI

Kácsor Zsolt (1972) firkászéletű, léha, literátus ember

Laczó Ferenc (PhD) történész, adjunktus a Maastrichti Egyetemen

Léderer Pál szociológus

Mesterházi Mónika (1967) költő, műfordító

Schreiner Dénes (1969) filozófus, író, főiskolai tanár

Seláf Levente irodalomtörténész, műfordító

E számunkat a Fortepan Gyűjtemény fotóival illusztráltuk.

© Fortepan, 1955

Még mindig lehet Pick-Pack előfizetőnk!
Ha a Magvető Caféban átveszi, mindössze **3000 forintért**
kedves Olvasónké lehet **11 szám**.
Vagy ha **10 oktatói Pick-Pack előfizetést** rendel meg,
2000 forint a 11 szám.

Bankszámlaszámunk: K&H Bank Zrt.,
10201006-50165757-00000000
Írjon nekünk! ketezer.lap@gmail.com
Köszönjük!

© Fortepan, Cholnoky Tamás, 1939

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P

31. ÉVFOLYAM 8. SZÁM

Laczó Ferenc: <i>A holokauszt- emlékezet európaizálódása</i>	3
Schreiner Dénes: <i>Bio-topográfia: az élet színterei</i>	16
Mesterházi Mónika: Majdnem	27
Kácsor Zsolt: <i>House of Cards</i>	29
Seláf Levente: <i>Az orrpuszi, avagy a szerelem természete antropológiai nézőpontból</i>	37
Léderer Pál: „A mennydörgő léptű csorda” (1. rész)	46

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSÁK: KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: BOJTÁR ENDRE | HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUZSANNA

| RÉTI PÉTER | SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETÜKKEL. TÖRDELÉS: SÖRFŐZŐ ZSUZSA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS ZETÉD: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

© Fortepan, 1939

A holokauszt-emlékezet európaizálódása

Kevés európai történelemmel kapcsolatos tény számít olyannyira közismertnek, mint hogy az európai zsidóság ellen elkövetett népirtást a náci Németország kezdeményezte és hajtotta végre a második világ-háború alatt, és hogy e genocídium hatmillió áldozatáért legfőképpen az akkori német államot és társadalmat terheli a felelősség. A holokausztot eközben nevezhetjük európai népirtásnak is, hiszen számosan hozzájárultak megvalósításához szerte kontinensünkön, Ukrajnától Franciaországig és Bulgáriától Norvégiaig. A náci Németország, valamint szövetségesei és csatlósai által véghezvitt tömeges gyilkolás egyik fő sajátosságának épp az tekinthető, hogy azt Európában a legkülönbözőbb helyeken egyaránt végrehajtották, tekintet nélkül olyan ténye-

zőkre, mint a helyi zsidó közösség mérete, társadalmi integrációjának szintje vagy politikai és kulturális orientációjának típusa (gondoljunk csak azokra az óriási különbségekre, melyek e szempontokból Hollandia és Görögország vagy Fehéroroszország és Olaszország között fennálltak). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a zsidóság ellen elkövetett népirtás kiterjedtségének, eltérően a múlt század olyan további népirtásaitól, mint az örmény, a ruandai vagy a kambodzai, nem volt közvetlen köze egy adott ország vagy régió sajátos viszonyaihoz: a holokauszt ideológiailag motivált, nagyfokú szisztematikus-sággal végrehajtott és gyakorlatilag összeurópai program volt.

Az olyan figyelemreméltó kivételek ellenére, mint Spanyolország vagy Ukrajna, a holokauszt földrajzi kiterjedtsége szinte tökéletesen lefedi a mai Európai Unió területét. Ez természetesen csak az Európai Unió 21. század eleji kibővítése

A szöveg angol eredetije a Maastrichti Egyetem Holokauszt Emlékelőadásaként hangzott el 2018. január 23-án.

óta állítható. Szinte minden olyan terület, amely ma az Európai Unió részét képezi, érintett volt a holokausztban, bár távolról sem egyforma mértékben: az 1930-as évek végén az európai kontinens öt legnagyobb zsidó közössége ugyanis Lengyelországban, a Szovjetunióban, Romániában, Magyarországon és Csehszlovákiában élt, olyan országokban tehát, melyek néhány évvel később már kivétel nélkül a keleti blokk tagjai voltak. A kelet- és közép-kelet-európai országok zsidósága alkotta a holokauszt áldozatainak túlnyomó többségét, a meggyilkoltak több mint 90%-át – köztudomású, hogy csak a lengyel zsidó áldozatok a teljes veszteség mintegy felét tették ki. Eközben a németországi, hollandiai, belgiumi és franciaországi zsidó áldozatok száma együttesen az összes zsidó áldozat nagyjából 6%-át tette ki. Ez több, mint 350 000 meggyilkolt embert jelent, példa nélküli népirtást a modern Nyugat-Európa történetében, de e négy ország mindegyikére vonatkozó számok még így is jelentősen alacsonyabbak, mint számos más, az európai köztudatban jellemzően kevésbé jelen lévő ország, így Ukrajna, Románia, Magyarország, Fehéroroszország vagy Litvánia zsidó áldozatainak száma.

Ily módon míg az elkövetők történetének tárgyalásakor a németek és osztrákok szerepét érdemes előtérbe helyeznünk, természetesen anélkül,

hogy kizárólag velük kellene foglalkoznunk, addig az áldozatok történetének bemutatását, ha azt adekvát és valóban átfogó módon kívánjuk elvégezni, célszerű – még az összeurópai perspektíva kibontását megelőzően – Lengyelországgal és általában Közép- és Kelet-Európával kezdenünk. Meglepő módon míg az előbbi megközelítést illetően gyakorlatilag a háborús évek óta konszenzus uralkodik, addig az utóbbi még ma sem számít bevett gyakorlatnak. A náci korszak 1939 előtti zsidó tapasztalatait kutató történészek közül sokan mindmáig hajlamosak szinte kizárólag a náci Németország zsidóságára fókuszálni. Így jár el például Saul Friedlaender is sokat (és más szempontok alapján teljes joggal) méltatott könyvében, a *The Years of Persecution*-ban: Friedlaender e nagyhatású könyve csak minimális figyelemben részesíti a más európai országokban élő zsidók 1939 előtti tapasztalatait, pedig az 1939 utáni években a holokauszt áldozatainak mintegy 98%-a köreikből került ki.

A holokauszt szörnyűségeit ráadásul legfőképpen a háború előtti Lengyelország és Szovjetunió megszállt területein követték el. Az ún. Reinhard-művelet megsemmisítő táborai – a leghírhedtebbek, mint Bełżec, Sobibór és Treblinka, ahol a holokauszt legintenzívebb szakaszában, 1942-43-ban a lengyel zsidók többségét megölték, gyakorlatilag

nem is nevezhetők táboroknak, hiszen szinte kizárólag emberek tömeges meggyilkolásának eszközéül szolgáltak – kivétel nélkül a mai Lengyelország területén fekszenek. A holokausztnak azon legfontosabb helyszínei, ahol az áldozatokkal gyilkosaik golyók által végeztek (a módszert 1941-ben, a holokauszt legkorábbi szakaszában vezették be, s még ugyanabban az évben csúcsra járatták), úgy mint Mikolajiv vagy a Kijev melletti Babi Jar-szurdok, a mai Ukrajna területén találhatók. Maga Auschwitz is, amely a második világháború alatt közvetlenül a Harmadik Birodalomhoz tartozott – ez amúgy a mai Németországban meglepően kevéssé ismert ténynek számít – a háború előtt és után is Lengyelország része (Oświęcim) volt. Nem megfelelően számos fontos kivételről, így Dachauról vagy Bergen-Belsenről, kijelenthetjük tehát, hogy a holokauszt elkövetésének csaknem összes kulcsfontosságú helyszíne, és szinte minden olyan hely, ahol zsidó áldozatok tíz, sőt százazezreinek maradványaira lelhetünk, a későbbi Vasfüggöny keleti oldalán helyezkedett el.

A háború utáni Kelet-Európa nem csupán zsidó emberek meggyilkolásának legfontosabb helyszíneit ölelte fel, de kezdetben az európai zsidó élet jópár jelentős helyszínét is.

A háború utáni első évek két legnagyobb európai zsidó közössége épp a Szovjetunióban és Romániában volt található, bár a tömeges kivándorlásnak köszönhetően számuk a rákövetkező évtizedekben kétségkívül jelentősen lecsökkent. Az európai zsidók többségének a második világháború alatt végrehajtott példátlan megölése ahhoz vezetett, hogy a zsidó élet elsőszámú központjai más kontinensekre tevődtek át: az Egyesült Államokba, illetve Izrael újonnan alapított modern államába. A Kelet-Európából történő kivándorlási hullámok, valamint az arab országokban a nemzetközi zsidó–arab konfliktus részeként bekövetkező zsidó exodus hatására immár Izraelben és az Egyesült Államokban él a világ zsidóságának több mint negyötöde. Ez a modern korban korábban sose látott földrajzi koncentrációt jelent. Ezen ugyancsak markáns változásoknak témánkhoz szorosan kapcsolódó következménye, hogy a holokauszt-túlélők és leszármazottaik ma jóval nagyobb valószínűséggel élnek Európán kívül, mint kontinensünk országaiban.

Írásom tulajdonképpeni tárgya, a holokauszt-emlékezet európaizálódása ily módon olyan időszakban – az elmúlt évtizedekben – kezdődött meg, amikor is Európában csak meglehetősen marginálisan voltak jelen zsidók. Eközben számos olyan intézmény, amely a holokauszt kuta-

tásával és emlékezetének megőrzésével foglalkozik, mint a Yad Vashem Jeruzsálemben vagy az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma Washingtonban, szintén Európán kívül üzemel, még ha manapság számos európainak is van lehetősége ellátogatni e helyekre, és ezen intézmények különféle projektjei – legalábbis közvetve – hatással vannak az európai kutatási és emlékezési gyakorlatokra is.

Az 1989 körüli évek Európájában minden bizonnyal épp Budapesten élt a legtöbb holokauszt-túlélő. Ez mégsem vált akkoriban a magyar társadalom közös tudásának részévé – olyannyira nem, hogy nekem, aki épp akkoriban születtem és nőttem fel Budapesten, soha nem is említette senki. Csak a késő kilencvenes években, Magyarország fokozódó nyugatosodása és európaiasodása idején kezdett a holokauszt-emlékezet fontosabb közüggé válni. Emlékeim szerint ekkoriban a „túlélő” kifejezés magánbeszélgetéseink során is egyre gyakrabban hangzott el, bár kiejtésére jellemzően (és tökéletesen érthető módon) némi diszkrécióval került sor.

Az ezredforduló táján vált csak a „viszonylag közismert” tények egyikévé, hogy a Magyarországról erőszakkal elhurcolt zsidók Auschwitz-Birkenau áldozatainak legnagyobb

alcsoportját alkották. E sokáig tabuizált tény újonnan hangzottatása szorosán összefüggött a holokauszt-emlékezet nemzetközi felfutásával, melyet legnyilvánvalóbb módon talán a holokauszt emlékezetével kapcsolatos Stockholmi Nemzetközi Fórum elindítása jelzett. Ugyanakkor azon kérdést már jóval ritkábban firtatták Magyarországon, hogy e megdöbbentő tény pontosan milyen kapcsolatban állt egyes magyarok elkövetői szerepével – és e kérdés érdemi nyilvános megtárgyalására és tisztázására mindmáig sem igazán került sor.

A magyar Európa-párti – és a liberális értékekhez legalábbis nem elutasító módon viszonyuló – körökben ekkoriban terjedtek el azon elképzelések, hogy a közelmúlttal való érdemi szembenézés elmaradása az ország súlyos tartozása, és hogy – társadalmunkkal szöges ellentétben – a poszt-náci nyugat-német társadalomnak (az állítólag 1968 körül elmélyedő szembenézési folyamatnak köszönhetően) felvilágosult és morálisan érzékeny közösséggé sikerült válnia. A holokausztért viselt magyar felelősséggel való szembenézés során a németországi múltfeldolgozás tehát akár közvetlen példaként is szolgálhatna. E helyenként idealizáló magyarországi értelmezés szerint az önkritikus perspektíva németországbeli dominánssá válását az 1986-87-es *Historikertreit* kimenetele egyértelműen jelezte. A Meggyilkolt

Európai Zsidók Emlékműve, amelyet 2005-ben adtak át Berlin szívében, eszerint szintén azt volt hivatott demonstrálni, hogy a nemzeti heroizmus és dicsőség kultusza kiment a divatból és immár a józan elemzések és önkritikus reflexiók váltak normává.

2010-ben, amikor viszonylag fiatal történészként Németországba érkeztem, rögvest feltűnt számomra az 1960 és 1966 között született történészgeneráció rendkívüli tudományos hatása – olyan tudósokra gondolok, mint Frank Bajohr, Christoph Dieckmann, Christian Gerlach, Dieter Pohl, Sybille Steinbacher vagy Jürgen Zimmerer. E generációs kohorsz tagjai akadémiai és oktatói karrierjüket épp 1989 körül kezdték. Egyszerre voltak haszonélvezői és motorjai a rákövetkező évek nagy európai szellemi nyitásának, mely a német közelmúlt képét is nagyban átalakította.

Az imént említett történészek kutatótevékenysége kiválóan illusztrálja, hogy a náci korszakkal foglalkozó német történetírás számára mit jelentett a lengyel, ukrán, fehérorosz és orosz területek elérhetővé válása, illetve ezen belül a helyi levéltárak megnyitása. E keleti nyitás teremtet-e csak meg a legsúlyosabb náci bűnök pontos feltárásának lehetőségét. Némileg sarkítva úgy is fogalmazhat-

nánk, hogy a náci Németországról szóló német történeti kutatások fókuszába immár a háború alatti hat év tanulmányozása került, az nagyrészt épp annak volt köszönhető, hogy 1989-91-ben Kelet-Európa népei a liberális demokrácia és a nemzetközi nyitás mellett döntöttek. Az 1990-es évek európaizálódási folyamata és a náci bűntettek hiteles és elmélyült feltárása egymástól elválaszthatatlan folyamatok voltak.

1989-ben hirtelen megszűnt a második világháború hatására kialakult nemzetközi hatalmi rend. A háború leglátványosabb politikai következményei Közép-Európában hirtelen érvényüket veszítették: Németország négyhatalmi megszállásának, majd kettéosztásának időszaka az 1990-es újraegyesítéssel lezárult, ráadásul (hogy egy nyílt titkot is eláruljak) az újraegyesített Németország egycspásra az egységesülő kontinens legbefolyásosabb államává vált – mely állam az európai projekt elmélyítése és kizélesítése iránt továbbra is mélyen elkötelezett maradt.

Az 1989 utáni európaiasodás kulcsmozzanatának tekinthető, hogy a megnagyobbodott Németország új és nyitottabb alapra helyezte kapcsolatát a kelet-európai államokkal, vagyis egy olyan régió országai-val, amelyre a német közbeszéd meglehetősen régóta az elmaradottság szinonimájaként, korábban pedig az Európán belüli német imperializ-

mus és kolonializmus célpontjaként tekintett, ahol a második világháború legkegyetlenebb csatáit vívták és ahol a legszörnyűbb náci rémtetteket követték el, és ahonnan a németek többsége – századokon át fennálló és roppant hatásos német jelenlétet követően – elmenekült vagy (gyakran erőszakos) kitelepítések áldoztatá vá vált.

1989-90-ben a huszadik századi német dráma és tragédia tehát véget ért, de a történelemnek ez a váratlan fordulata nem lehetett képes felülírni azokat az emberi katasztrófákat, amelyeket a náci Németország politikája okozott néhány évtizeddel korábban – utóbbiakra 1989-90 legfeljebb annyiban volt hatással, hogy (amint már épp említettük) új lehetőségek nyíltak e bűntények részletes kutatására és nemzetközi diszkussziójára. A német-európai dráma Németország európai projekt iránti szilárd elköteleződésével és teljes körű rehabilitációjával ért véget, miközben a német társadalomban egyre elterjedtebbé és meghatározóbbá vált azon meggyőződés, hogy az európai zsidóság katasztrófájának jóvátétele, a *Wiedergutmachung* sosem lesz lehetséges.

E tágabb kontextus ismeretében válik csak érthetővé, hogy a náci korszakról szóló kutatás és kritikai eszmecsere miért épp az 1990-es években ment keresztül oly jelentős változásokon, s miként vált a holo-

kauszt épp ekkoriban a történészek és a szélesebb német közvélemény számára egyaránt kulcsfontosságú témává. Ahogy Frank Bajohr, a müncheni Legújabbkori Történelem Intézetében található Holokauszt Tanulmányok kutatási osztályának vezetője egy velem folytatott beszélgetés során hangsúlyozta (lásd *A német múltfeldolgozás* című interjúkötetet), az európai zsidóság üldöztetésével és holokausztjával kapcsolatos legújabb kutatások immár – a korábbi évtizedekre jellemző, túlságosan is elvont reflexiók helyett – nagyon is konkrét válaszokkal szolgálnak. Azon klisévé merevült toposzok helyét, hogy a holokauszt leírhatatlan, sőt elképzelhetetlen, egyre inkább részletes, pontos és – szintúgy, ha nem még mélyebben – megrendítő leírások vették át.

Az újraegyesített Németországban a náci történelem különféle aspektusai éles viták és nyilvános botrányok forrásai maradtak, bár e konfliktusok intenzitása az utóbbi években némileg csillapodni látszik. Meglátásom szerint az 1989-et követő tudományos és közéleti viták leginkább a nem kifejezetten náci intézmények náci bűnökben való részvételének formáit és szintjeit igyekeztek körbejárni – a német hadseregtől kezdve a német vállalkozásokon át az egyes német minisztériumokig számos intézmény szolgált effajta viták tárgyául.

A kétgenerációnyi időbeli távolság a német történészeknek immár arra is esélyt kínált, hogy anélkül ábrázolják a nácik népszerűségének okait, hogy eközben tartaniuk kellett volna a revizionizmus és apologetika súlyos vádjaitól. Mi sem illusztrálja ezt jobban, mint a *Volksgemeinschaft* (a német etnikai-faji közösség) fogalma, amelyre korábban a kutatók hajlamosak voltak náci propaganda-szlogenként tekinteni, de amely az elmúlt évtizedekben a tudományos elemzések során is bevett (miközben természetesen kritikailag használt) fogalommá vált. Jelentős fejlemény továbbá, hogy az elkövetők kutatására már nem pusztán a szűken a német elitekre fókuszáló politikatörténet-írás keretében kerül sor, hanem a társadalomtörténészek érdeklődésének is homlokterébe kerültek az erőszak elszabadulásának fogós kérdései.

Ezen újszerű kutatási irányoknak köszönhető, hogy az átlagos és tisztességes németek és az elvakult náci gonosztevők szembeállításának – mely felszínes szembeállítás a háború utáni Németországban még széles körben elfogadottnak számított – jogosultsága erősen megkérdőjeleződött. Míg a '89 utáni Németország holokausztal foglalkozó történetírása tehát konkrét és pontos ismeretekkel szolgált, e kutatások egyik legfőbb tanulsága az volt, hogy az elkövetőkre többé nem lehetséges

tőlünk, átlagemberektől messzemenőig eltérő „embertelen nácikként” tekintenünk. Elrettentő történeteik a radikális gonosz elkövetésére való általános emberi – tehát épp hogy a hozzánk hasonló átlagemberekre is jellemző – képességre figyelmeztetnek, továbbá arra, hogy e képességet csakis erős intézményes garanciák és társadalmi normák lehetnek képesek permanens módon féken tartani.

Ha meg kívánjuk érteni Németország és Közép-Kelet-Európa között jelenleg fennálló viszonyt, érdemes emlékeznünk arra, hogy az 1980-as években a Közép-Európa-eszme – mely a térség egyedi jellemzőire és sajátos bájára fókuszált – valódi reneszánszát élte. Ezen eszme népszerűségét azonban nem annyira Németországban vagy Ausztriában lehetett megfigyelni, mint inkább keleti szomszédai – a csehek, a szlovákok, a magyarok és némileg kisebb mértékben bár, de a lengyelek – körében.

Közép-Kelet-Európa már-már idealisztikus képének megfestésére, az első világháború előtti ún. *belle époque* felmagasztalására mindössze néhány évtizeddel azután került sor, hogy a közép-kelet-európai zsidók és nem-zsidók, akárcsak németek és nem-németek együttélése, úgy tűnt – eltérő módokon, de egyaránt –, visszafordíthatatlanul véget ért.

A németül és más nyelveken beszélő népek közti földrajzi határok már a késő 19. és korai 20. században kezdtek megszilárdulni, amikor is zsidók gyakorta a közvetítőik kulcsfontosságú és egyre fenyegetettebb szerepét játszották.

A németül és más nyelveken beszélő területek közti határ az 1940-es években vált roppant élessé, ezen éles határ fennállása az 1980-as években pedig már sokak számára megváltoztathatatlan ténynek tűnt. A nyolcvanas évek Közép-Európa-diszkussziói és -vitái során a németek és nem-németek közti viszonyra a résztvevők kis hányada tekintett csak a jelenkor releváns ügyeként: a németek, akárcsak a zsidók, leginkább történelmi emlékezetbeli témaként kerültek tárgyalásra.

Eközben a domináns nyugat-német diskurzusokban a földrajzilag meglehetősen közeli, ugyanakkor szimbolikusan eltávolított közép-kelet-európai területek nem csupán az elmaradottsággal, de a „német bűnök” és a német áldozatiság (előbbieket pszichésen részben kompenzálni hivatott) emlékezetével kapcsolódtak össze. Míg a nyugat-németek többsége a hidegháború éveiben elköteleződött amellett, amit Heinrich August Winkler a Nyugat normatív projektjének nevez, addig a közép-kelet-európai német jelenlét és hatás emlékét leginkább csak a kitelepítettek politikailag és kulturális csök-

kenő fontossággal bíró szervezetei ápolták. Ahogy a nyugat-németek már 1989-et megelőzően bekapcsolódtak a globalizáció elmélyülő folyamatába, sokan közülük hajlamosak voltak Párizsra, Barcelonára vagy Washingtonra hozzájuk közelebb álló városokként tekinteni, mint Gdanskra vagy Prágára.

1989 váratlan eseményei tehát épp akkor forgatták fel németek és nem-németek viszonyát, amikor is e roppant bonyolult viszony múltjának és jelenének megvitatására intellektuálisan csak meglehetősen kevesek voltak felkészülve. Németország és a közép-kelet-európai országok közti viszony azóta rendkívül ambivalens, sőt szinte paradox módon alakult: az európai intézményes integrációt a politikai kultúrák közti masszív különbségek kísérik, a szoros gazdasági integráció kéz a kézben jár a fejlettségi szintek jelentős eltéréseivel, és a közös kulturális minták és gyakorlatok örökségét aláássa a német nyelv – az angol már-már monopolhelyzetéből fakadó – háttérbe szorulása. A német már a poszt-habsburgiánus világban sem számít a legtöbbek által legjobban beszélt idegen nyelvnek és ez – ironikus módon – az 1989 utáni évtizedek fejleménye.

A hidegháború első évtizedeiben mind Nyugat-, mind Kelet-Európában az antifasiszta ellenállásról és

küzdelemről szótt, részben mitikus történetek domináltak – és, ugyan-csak ironikus módon, e trendbe a két Németország is beleilleszkedett. A közelmúlt antifasiszta elbeszélése nyilvánvaló haszonnal járt a fasiszta hódítás és vereség romjain újjászülető európai országok számára. Németországon kívül az antifasiszta elbeszélések eközben gyakran a közelmúlt határozottan németellenes értelmezésével kapcsolódtak össze.

A Németországot és a németeket stigmatizáló értelmezések ráadásul nemcsak azokban az országokban váltak széles körben elfogadottá, amelyeket a német megszállás idején valóban brutálisan elnyomtak, mint Lengyelországban vagy Görögországban, de olyan országokban is, mint például Olaszország vagy Magyarország, amelyek a háború perdöntő részében Németország szövetségesei voltak. Mivel ezen országok háború utáni politikai identitásukat az ellenállás hagyományára építették, azon felvetést, mely szerint elsősorban saját társadalmuk náci kollaboráns magatartásával és a soraikból kikerülő elkövetők által vitt borzalmas szerepekkel kellene elszámolniuk, a legtöbb kortárs meglepőnek és alighanem sértőnek találta volna.

Minden dicséretes és mondhatni szükségszerű politikai indíttatása ellenére a háborút követő évtizedek antifasizmusának érdekében állt különbséget tenni a (szűken értelme-

zett) politikai elitek bűnrészsége és a széles néptömegek állítólag hősi ellenállása között. Míg az ilyen és ehhez hasonlóan egyoldalú, a közelmúltat alapvetően eltorzító nézetek az olyan nyugat-európai országokban, mint Hollandia vagy Franciaország, megkétszerezve ugyan, de már némileg 1989 előtt kritika tárgyaivá váltak, Kelet-Európában – hivatalos megtámogatásuknak köszönhetően – továbbra is domináns pozícióban maradtak.

Ez vagy azért volt így, mert az antifasiszta elbeszélés összecsengett a helyi közösségek alapvető háborús tapasztalatával, mint ahogy ez nyilvánvaló módon fennállt Lengyelország vagy a Szovjetunió esetében, vagy azért, mert az antifasizmus megkerülhetetlen politikai-ideológiai szerepet kapott a kommunista rezsimek legitimálási kísérletei során – annak ellenére vagy talán épp azért, mert az adott ország egykori háborús szerepe és tapasztalata alapvetően ellentmondott ezen elbeszélés alapsémájának (erre lásd például Románia vagy Magyarország esetét).

Az 1989-es keleti nyitással aztán a megszállások története, a perifériák holokausztban játszott szerepe, valamint a németekkel történő kollaboráció (avagy semlegesebb megfogalmazásban: kooperáció) problematikája is élesen új megvi-

lágításba került. Megfogalmazódott, hogy a holokauszt történetét immár mint összeurópai történetet kellene megírni, és ez magában foglalta, hogy energiát kellene fordítani a nem-német elkövetők, a náci projektek nem-német támogatóinak és haszonélvezőinek érdemi vizsgálatára is. A törekvést, hogy a holokausztról szóló kutatás és reflexió nemzetközivé váljon, kormányközi szervezetek is felkarolták, mint például az 1998-ban (eredetileg némileg más név alatt) létrehozott Nemzetközi Holokauszt Emlékezet Szövetség. Még ha az ilyen kormányközi szerződések bizonyos értelemben felülről oktrojált direktíváknak számítanak, a holokauszt emlékezetének ápolását célzó nemzetközi egyezmények kétségtelenül hozzájárultak az országok közötti horizontális kapcsolatok kibővüléséhez.

Vegyünk röviden szemügyre néhány tény, amelyek hallatán 1989-ben még bizonyára sokan komolyan meglepődtek volna, de amelyeket azóta részletesen dokumentáltak: a romániai zsidóellenes erőszak, amelynek elszabadulására a Szovjetunió elleni háború legelső fázisában került sor, brutálisabb volt és több emberéletet is követelt, mint a náci Németország hasonló tettei ezen korai fázisban; Szlovákia volt a legelső ország, amely zsidó lakosainak

többségét deportálta, téve ezt nagyrészt önszántából; a horvát usztasa állam romák tízezreit gyilkolta meg a németek közvetlen részvétele vagy akár csak ezirányú felkérése-felszólítása nélkül; a Horthy által 1944-ben kinevezett magyar extremisták a megszálló német katonákkal érkező tömeggyilkosokat is felülmúlták radikalizmusukban és érdemben hozzájárultak az országukból való tömeges deportálások felgyorsításához, mely a magyar zsidó áldozatok számát is nagyban megnövelte; a litván Sonderkommandók tagjai aktív szerepet vittek a zsidók tömeges meggyilkolásában és helyben alapvetően egyenlő partnerei voltak a jóval hírhedtebb náci Einsatzgruppen alakulatoknak; az SS nem-német alakulatai kulcsfontosságú pilléreit alkották ezen, egyesek által német zászló alatt harcoló európai hadseregnek titulált szervezetnek; a különféle szovjet nemzetiségekhez tartozó, német fogságba esett katonákból toborzott és átképzett ún. *Trawniki-männer* – módfelett ellentmondásos módon – kulcsszerepet játszott a náci Reinhard-művelet napi szintű kivitelezésében; végül, de nem utolsósorban, számos olyan nem-német és nem-állami szereplőről is van tudomásunk, akik tömeges halálos erőszakért feleltek, így például a lengyelországi Jedwabne falu azon lakosai, akik – nem sokkal azután, hogy a németek a Szovjetunió

elleni támadás részeként elfoglalták környéküket – rágyújtották az istállót lengyel zsidó szomszédaikra.

Összességében elmondható, hogy számos kelet-európai állam, illetve azok számos polgára nem csupán részt vállalt a holokauszt elkövetésében, de gyakran kezdeményezőként lépett fel, tovább radikalizálva a lokális folyamatokat. Érdeemes ehhez hozzátennünk, hogy mind az öt, az eredetileg 1940-ben Németország, Olaszország és Japán által aláírt háromhatalmi egyezményhez csatlakozó állam is épp közép-kelet-európai volt – nevezetesen Magyarország, Románia, Szlovákia, Horvátország és Bulgária. A tengelyhatalmakat tehát nem pusztán az imént említett három nagyhatalomra fókuszálva, hanem szélesebb szövetséggént lenne ildomos vizsgálnunk: bár e szövetséget Európában kétségkívül a náci Németország, kisebb mértékben pedig a fasiszta Olaszország dominálta, valójában jóval kiterjedtebb nemzetközi koalícióról volt szó.

Az elkövetőkre fókuszáló összeurópai kutatások egyik legvitatottabb kérdése alighanem az, hogy miként lehetne egyensúlyt teremteni a németek által kezdeményezett és végrehajtott genocídium megöröklött képe – amelyre fentebb mint az európai történelem egyik legszélesebb körben ismert tényére

utaltam –, valamint azoknak a német szereplőknek a viszonylagos autonómiája és felelőssége között, akik szintén aktívan hozzájárultak a holokauszt végrehajtásához? A jelenlegi *mainstream* álláspont szerint ugyanis a német felelősség mondhatni abszolút elsőbbséget élvez. Egyes németek ugyan kíváncsnak találnák, ha más országok is szembenéznének saját felelősségükkel, de semmi esetre sem akarnának olyan színben feltűnni, mintha erőltetni kívánnák ezt a folyamatot – ez ugyanis könnyen azt a benyomást kelthetné, hogy saját felelősségüket próbálják másokra áttolni.

Elsőre talán mindössze apró nüansznak hangzik, de meggyőződésem, hogy valódi előrelépést jelentene, ha a német felelősség abszolút elsőbbségét, illetve mások másodlagos felelősségét egy kevésbé kategorikus és hierarchikus perspektívával cserélnénk fel. E perspektíva egyszerre hangsúlyozná a németek *kiemelkedő* felelősségét, ugyanakkor a holokauszt végrehajtásában különféle módokon együttműködő államok és társadalmi csoportok *közvetlen* felelősségét is. Meggyőződésem, hogy e finom áthangolás a holokauszt-emlékezet európaizálása szempontjából hatalmas lépést jelenthetne. Eközben nagyon úgy tűnik, hogy jelenleg Németországnak és egyéb szereplőknek sem áll szándékában, hogy effajta változások élére álljanak. Az

érdemi európaizáció esélye emiatt jelenleg erősen korlátozott.

A legfőbb kihívás, amellyel az 1989-es keleti nyitás szembesítette a holokausz-tudatát és -emlékezést, abból a megnövekedett tudásból fakad, hogy a náci Németország és a Szovjetunió története mélyen összefonódott. Ahogy Timothy Snyder nemrég emlékeztetett, a holokausz a Szovjetunió németek által megszállt területein kezdődött, illetve azokon a kelet-lengyel (későbbi nyugat-ukrán) és baltikumi területeken, amelyeket a szovjetek 1939 és 1941 között – tehát gyakorlatilag közvetlenül a németek 1941-es megszállását megelőzően – elfoglaltak.

Nem szükséges elfogadnunk Snydernek azon tézisé, mely a ketős, náci-szovjet expanzióban és a helyi államok ún. kétszeres lerombolásában látja a holokausz egyik legfőbb feltételét, hogy elfogadjuk a sztálini előtörténet fontosságát a Baltikumban, Kelet-Lengyelországban vagy szovjet-Ukrajnában, vagy hogy lényegesnek tartjuk, hogy a zsidókkal szembeni tömeges gyilkos erőszakra további kataklizmákkal gyakorlatilag azonos helyen és – történelmi léptékkal mérve – azonos időben került sor. Nem kell elfogadnunk Snyder sajátos értelmezését, hogy elismerjük, fontos összefüggéseket vizsgál: célja a náci

és sztálini erőszak történetének átfogó feltárása, mely felfedi a két rezsim közti kapcsolódási pontokat, ugyanakkor világosan meg is különbözteti erőszakos büntetteik eltérő formáit, hogy ezáltal – nem mellesleg – a holokausz precedens nélküli jellemzőit is megvilágítsa.

E cél részletes és érdemi megvalósulásához azonban még komoly akadályokat kellene leküzdeni. A náci és sztálini rezsimek közti, a hasonlóságoknak és a különbségeknek egyaránt kellő figyelmet szentelő összehasonlítások Oroszországban alapvetően továbbra is tabunak számítanak. Effajta összehasonlítások, ugyan markánsan eltérő okokból kifolyólag, de Németországban sem kapnak sok bátorítást. Eközben e két nagyhatalom között elhelyezkedő (közép-kelet-európai) országok előszeretettel tesznek pusztá egyenlőségjelet e két totalitáriusnak titulált diktatúra büntettei közé.

Számos kérdést tisztázni kellene még, mielőtt a náci és sztálinista uralom valóban átfogó bemutatására vállalkozhatnánk. Ezen átfogó elemzésnek e két rezsim egymástól részben független, részben viszont közvetlenül egymásba fonódó történetére egyaránt figyelemmel kellene lennie. Meggyőződésem, hogy egy ilyen, Közép-Kelet-Európa sajátos komplexitására is messzemenőig érzékeny történetírás jelentős segítséget nyújtana a közelmúltról szóló

európai viták továbbfejlesztéséhez. E pozitív változásban potenciálisan érdemi szerepet vivő szereplők jelenlegi érdektelensége miatt e terv megvalósulásának esélyei azonban még jóval kisebbek, mint a holokauszt-emlékezet további európaizálódásának.

Fentebb amellet érveltem, hogy a németek és a közép-kelet-európaiak közt 1989 óta lezajló interakciók

alapvetően megváltoztatták a holokausztra vonatkozó nézeteinket és ennek egyik legfőbb eredménye a zsidóellenes népiertás képének egyfajta európaiasodása volt. Ugyanakkor a holokausztért viselt európai felelősségre vonatkozó diskurzus csak viszonylag szűk körben terjedt el, ami rávilágít a holokauszt-emlékezet európaizálódásának továbbra is fennálló korlátaira.

© Fortepan, Kotnyek Antal, 1939

Bio-topográfia: az élet színterei

Az élet és a halál az ember esetében nem pusztán egy bio-fiziológiai folyamat fázisai, hanem olyan jelenségek, melyek a tapasztalatban különféle módokon lehetnek jelen, akár függetlenül az alapul szolgáló organikus állapottól. A halál tapasztalatai az életfolyamon belül jönnek létre, speciális életeseményekként, „toposzokként”, ám egy utalással az életen túlira. Maga az élet pedig az eseményekben konstituálódó, a megélésben, az *élményekben* megmutatkozó jelenség. Az élet élményszerűsége sajátos ritmikát mutat, az önmagából kilépés és a felfokozódás, illetve az önmagába visszahúzódás és a lefokozódás fázisaival. Ezek vagy váltakoznak egymással, vagy egymást kiegészítve egyszerre játszódnak le. Tehát nemcsak az élet és a halál lüktetése tapasztalható az életfolyamban, hanem magának az életnek és a halálnak is megvan a saját vibrálása, oszcillálása, e két ritmus egymásba játszása adja a folyamat dinamikáját.

Mindezek alapján beszélhetünk az élet tapasztalata esetében *ekszztatikus* és *eiszzztatikus élet-élményekről*,¹ melyek e kettősséget hivatottak leírni. Az élet ezekben a jelenségekben egy önmagát adó, önmagából megmutató, illetve önmagát megvonó, önmagába elrejtőző folyamatnak bizonyul, a fenomenalizáció forrásának és akadályának egyszerre. Épp ezért az életre vonatkozó fenomenológiai vizsgálódásnak fel kell tárnia az élet élményfolyamán belül végbemenő fenomenológiai mozgást. Ezek a tapasztalatok, továbbá, egyfajta életstílust és viselkedésstruktúrát mutatnak, melyben felrajzolódik egy olyan életélményekből kinövő sajátos világ, mely nem annyira kerek az életnek, mint inkább annak kivetülése, a szó szoros értelmében vett *élet-világ*. Az élet ezáltal nemcsak időbeliségében értelmezhető, hanem olyan jelenségsorozatként is, mely különböző „toposzokban”, helyekben lokalizálódik és lép mintegy

színre a maga jelenetei során. E toposzok kvázi-térbeli struktúrát mutatnak, melyet egy többretegű *bio-topográfia* hivatott leírni.

Eksztatikus és eiszzztatikus élet-élmények

A neoplatonizmus, Spinoza, Schopenhauer, Nietzsche, Michel Henry és mások filozófiájából kiindulva az *eksztatikus* élet-élmények közé olyan jelenségeket sorolhatunk, melyek során az élet felfokozódása, önmagát adása, meghaladása, felülmúlása, az életerők, az energia, a vitalitás kibontakozása tapasztalható. Növekedés, kiáradás, túlsordulás, virulás, többé válás, termékenység. Ide tartozik a mozgás, a támadás, az élet kifelé irányulása, a gyarapodás, a másik bekebelezésének vágya. Az élet ezekben a mozzanatokban erőteljesen jelenik meg, fenomenalizálja, jelenséggé, jelenetté alakítja magát, ám ez a felfokozódás a maga ártatlanságában is ártó, valamely más élet rovására végbemenő folyamat. A fenomén itt a *támadás* megnyilvánulása, meglepetésszerű előugrás a fenomenalizáció áldozatával szemben. A támadó agresszív tevékenysége kifelé irányuló, sajátos értelemben vak mozdulat, figyelme az áldozat létéből kibomló világteljességre és életgyarapodásra irányul, azonban önmaga számára ritkán válik fenoménné,

azaz általában nem képes önmagát támadás közben megfigyelni, támadóként megjeleníteni. Ez a „feladat” az áldozatra hárul, már amennyiben képes erre. Mivel így a támadás csak más számára megjelenő, ám önmaga számára megjelenítetlen megjelenés, ezért élet-eseményként a léten elkövetett erőszak terepe.² Nietzschével szólva egyszerre *dionüszoszi és apollóni eksztázis*, az élet önkibomlása, megmutatkozása és egyúttal individualizálódása.

Másfelől ott vannak az *eiszzztatikus* élet-élmények, melyekben az élet úgyszólván megvonja magát a tekintet elől. Megállni valahol, lecövekelni egy félreeső helyen, lelassulni, befelé fordulva, önmagába húzódva elkülönülni, mozdulatlaná dermedni, megmerevedni. E tapasztalatokban az élet önmagába záródása, a visszasüllyedés, a rejtekezés dominál, egy önmagát elfedő és felszámoló mozdulat, elbújás és védekezés a megnyilvánulással, megjelenéssel, végső soron az életteliséggel szemben. Az élet lanyhulása, hervadása, fonnyadása, a létezés teljességet átjáró kimerültség és fáradtság, melyhez ugyanakkor nyugalom és csendes gyarapodás is társulhat. Megeshet leszűkülés, összehúzódás formájában is, összpontosításként, figyelemként, szemlélődő kivonódásként az életből, a koncentráció

és kontempláció örvénylő mozgásaként. És ez lappang a kitérésben és az elkerülésben, a halogatóban és a merengésben, mikor az élet az egzisztenciában úgyszólván csupán kínálja, de sohasem adja magát. Ez esetben olyan individualizálódásról van szó, melyet az életteljesség önmaga egy részének feladásával vagy kimetszésével ér el. Az önmaga elől kitérő mozgások olyan útvonalakat rajzolnak fel, melyek az élet üres középpontja felé vezetnek. Ezeket a minden konkrét formából visszahúzó mozgásokat, melyekben az élet önmagaságát a saját tér és jelenlét szűkítésével éri el, miközben egyre újabb és újabb formákat hoz létre az önmaga elől való elugrás során, nevezhetjük akár *dionüszoszi és apollóni eiszisztázisoknak* is.³

A mimikri és a menekülés

Az élet e kettős mozgása, a megjelenés és rejtekezés ritmikája meglepő párhuzamot mutat egyfelől a *mimikri*, másfelől a *menekülés* alakzatával. A *mimikri* során az élet elrejtje magát valami élőben vagy élettelenben, például egy másik élőlény alakját felvéve mímeli a metamorfózist, ebbe öltözve menti magát, vagy épp saját mivoltát álcázva támad a másikkra. Máskor láthatatlanná válva egyé olvad a környezetével, dezindividualizálja magát, eltünteti különállását,

mintha visszasimulna abba az általánosságba, ahonnan vétetett. Megint más esetben mozdulatlaná, tetszhalottá válik, a halott-létet szimulálja, hogy a valódi megsemmisülést elkerülje. A bénultság, a sokkhatás, az ájultság és az aléltság ennek variációi. E különös esetekben az élőben megnyilvánuló élet önmaga fenntartása érdekében a vele szembenállót, az ellentétét, a nem-ént, a nem-élőt imitálja. A Másik, a Környezet és a Halál válnak túlélési stratégiáinak célpontjaivá, olyan mintázatokká, melybe alkalmasszerűen be- és elrendeződhet. Az élet rejtekezni szeret – variálhatjuk Hérakleitosz mondását,⁴ ugyanakkor e rejtekezés az emberi létezőt megelőzően veszi kezdetét az élővilágban. Sőt az ember maga is e *bio-topografikus fenomenológiai folyamat* eredménye, az álcázásnak, a mimikrinek és a szimulációnak sokáig érlelt, kései mestere. Az élet világa prehumánus és poszthumánus fenomenalizációs világ, melynek lényegi alkotóeleme a megmutatkozás és a rejtőzés, a látszás és a nem látszás, az ugyanannak és a másnak tűnés. Az élő létezése folytonosan egy másik tekintetnek vagy egyéb érzékszervének kitett lét. A Sartre által tárgyalt *szégyen* mélystruktúrája⁵ így egy emberen inneni és túli világba ágyazódik, noha valóban csak az ember esetében manifestálódik a maga teljességében. És persze megfordítva, az ember is

csak e szégyen által válik azzá, ami, ahogy erről a bibliai bűnbeesés-történet tudósít.

Lépjünk tovább. Heidegger a *Da-sein* világba-vetettségéről és az egészében vett létező elsiklásáról beszél a szorongásban.⁶ Michel Henry vele szemben az élet önadódását hangsúlyozza, mely magát a fenomenalizációt teszi lehetővé.⁷ Ebből kiindulva az emberi létező sajátos „életbe-vetettségéről” beszélhetünk, arról, hogy mindenekelőtt élőként tapasztalja meg önmagát, és e tapasztalat horizontján jelenik meg számára bármi más. A heideggeri szorongásban a létező egésze, s nem az élet siklik el előlünk, ez utóbbi nagyon is bejelentkezik a semmibe való beletartottság konkrét megélése során. Ugyanakkor vannak szituációk, amikor pontosan az élet teljessége távolodik el az élőtől, miközben megmarad benne az élet pusztja jelenléte. Ilyen eiszisztatikus élet-élmény a *menekülés*. Ez nem egyszerűen célracionális cselekvés, mely – a mimikri mellett – egy veszélyhelyzetre való reakciót takar, noha empirikus szinten ez gyakran előfordul, hanem sajátos életállapotként is felfogható, életformaként, életstílusként, melyben felrajzolódik az, amitől a menekülő távolodik.

Ennek megértéséhez meg kell különböztetnünk a menekülést az uta-

zástól, a vándorlástól és a bolyongástól. Az utazást egy valós vagy fiktív úti cél vezérli, esetleg célok meghatározatlan együttese, sőt magának az utazásnak az élvezete, mint az úgynevezett utazgatás esetében, ezért ennyiben az utazást a közeledés-élmény hatja át. A vándorlás otthontalansága inkább magában az útban leli meg otthonát, a kóborlásban, bolyongásban pedig mindez eloldódik a céltól, meghatározatlanabbá válik, bennük az otthontól való megfosztottság dominál. Ezekkel szemben a menekülést – csakúgy, mint a bujdosást vagy az üzőttséget – a távolodás élménye irányítja.⁸ Olyan életállapot, melyben a távolodó mozgás mintegy kimentszi az élőt abból az összefüggésből, melybe beletartozott, hogy önmagára mint menekülőre redukálja. A mimikri mozdulatlanságával, láthatatlanságával szemben a menekülés megmutatkozás, ám egyúttal a távolságba, a távolodásba rejtekezés is, ahogy megfordítva, a rejtőzködés is felfogható a nem-lét látszatába való menekülésként.

A menekülésben ugyanakkor ott lappang a folytonosság és a virtualitás lehetősége. A soha véget nem érő vagy el sem kezdett mozgásé, a menekülésbe menekülésé, mely végső soron az önmaga elől eliszkoló élet utolsó esélye. Ilyenek a *szédülés*, az *émelygés*, a *remegés*, a *görcs* vagy éppen a *pánik* önmagába záródó, tulajdonképpen pszeudo-mozgásai, melyek

semmilyen távolságot nem képesek áthidalni, ha tetszik, „nem vezetnek sehova”, mivel a távolságot, az utat maguk teremtik újjá. Mozdulatlan mozgások, melyek nem a mozgót mozgatják a térben, hanem magát a térbeliséget mozgatják el a rabul ejtett élő körül. Elcsavarják, elhúzzák, szétzilálják vagy rádöntik a teret, amely immáron megszűnik a mozgás tartományának lenni, elveszíti megszokott koordinátáit, és a valódi mozgásra képtelen élet kivételévé válik. Életcsóvává, melyben a viszsamaradó élet térbezárt vagy térből kiszorított ürességgé roskad össze. E jelenségekben mintegy magába zuhan az élet, önnön szakadékába esve szívja fel önmagát vagy enyészik el.

A félelem azonban, mely mindezt apaként vezérli és anyaként táplálja, nem feltétlenül engedi a folyamatot szorongássá alakulni, ahol végre megjelenhetne a világ, a lét és a semmi filozófiai horizontja. Olykor megtartja az élet szintjén, az élet önnönmagától való iszonyodása és undorodása értelmében. Éppen ezért az élet fenomenológiájának – Kierkegaard, Heidegger, Sartre és mások törekvései után – rehabilitálnia kell a félelmet a szorongással szemben, kiszabadítania a konkrét létezőktől való rettegés és reszketés történetéből, melybe a lét- és világhorizonttal operáló fenomenológia befalazta.⁹

Az élet ökonómiája és a betegség logikája

Ne feledjük, az élet végső soron önmaga elől rejtekezik és menekül, a megmutatkozás és rejtekezés az ő saját ritmikája, hullámmása, mindez az életen belül váltakozik és fonódik egybe. Az organikus mutatja és rejt el önmagát önmagának. Az élet eszerint egyszerre támadó és megtámadott, tettes és áldozat, üldöző és menekülő, ragadozó és zsákmány. Önmagát termeli, pusztítja és fogyasztja, Anya és Gyermeke, Öngyilkos és Kannibál egyszerre. Ha nem is önellátó, de ökonómiájában hosszú távra rendezkedik be.¹⁰ Az életnek ez az önmagából táplálkozó, önmagát fenntartó és felemésztő, nemző és pusztító mivolta, vagyis a szerveség burjánzása bevonja hatókörébe a szervetlent is, az asszimilációban önmagává alakítja, miközben önmagát a disszimiláció során folytonosan e szervetlenségbe tékozolja el. Egyfajta pulzálás jellemzi, kiterjedés és visszahúzódás önmagába. Ilyen az élet „élete”. Megmutatkozás-élet és megmutatkozás-halál, rejtekezés-élet és rejtekezés-halál.

Azonban amit megmutat önmaga önmagának, soha nem felel meg teljesen annak, aminek a megmutatkozása, noha a kettő között van kapcsolódás. Inkább azt mondhatjuk, hogy a megmutatkozás logikája az élet esetében nem annyira a szellem,

mint inkább a *betegség logikáját* követi,¹¹ mely szerint a megjelenő tünetek és a „mélyben” munkálkodó kór között nincs egyértelmű összefüggés. Számtalan esetben van kór, de nincs tünet, máskor van tünet, ám nincs kór. Vagy éppen a tünet maga a kór. Esetleg maszkírozza, larválja önmagát, miként a depresszió némely formája. A *szimptóma* olyan jel, melynek megjelenése nem vezethető le valamiféle előre megállapított harmóniából vagy szabályszerűségből, eseményjellege így a fenomenével mutat rokonságot. Az élet fenomenológiájának ezért végső soron magába kell integrálnia egy transzcendentális szimptomatológiát és patológiát is.

A szétvető harag és az üvöltés

Az élet eksztázisának és eiszisztázisának szembevető jelensége a *harag*. Ez a támadó mozgás maga is egy támadás nyomán jön létre, melyet az élő az elviselhetetlen feszültség folytán önmagán tapasztal. Lendíti, löki, megrohanja őt, hogy aztán maga is sérülést okozóvá váljon. A kitörő dühben ugyanakkor egy komplett világ adódik, mely egyszerre akadályoztató, hátráltató és szétrobbanással fenyegető. A roham az élőt a falak áttörésére, a feszültség levezetésére vagy enyhítésére, pusztításra

és önpusztításra készíti. Bombának és gránátnak lenni, repeszként szétszóródva kilyuggatni a világ falát, mely összezilálva a túlfeszüléssel fenyeget. Szétszaggatni, feldarabolni és felemészteni a világszövetet, mely fojtogató módon tapad rá arra, aki-ben a düh megjelenik. Ez az agresszivitás a sértett, megalázott, gyalázott és semmibe vett élet reakciója, vélt vagy valós indokok alapján. Jobbára a szegény vezérli, mely az élőben a csökkenés, szűkülés, nyomás érzete folytán keletkezik. Egy erőszakos, kívülről rákényszerített összehúzó-dás, eiszisztázis, lényegét tekintve a megnyilvánulás gátlása. Ezt a gátat töri át a dühroham, hogy eksztatikusan másra támadva helyreállítsa az élő egyensúlyát a világban. Nem véletlen, hogy a szegénykultúrák egyúttal haragkultúrák is, különféle thümotikus haragtervezetekkel, haragbankokkal és haraglerakatokkal, ahogy Peter Sloterdijk mondaná.¹²

Az élet önmagából való kiáradásának és önmagába való visszahúzó-dásának másik figyelemreméltó példája az *üvöltés* fenoménje. Az üvöltés tetőfokán a hang leválik a jelentésadó beszédéről, ereje háttérbe szorítja a közlendő értelmet. De leválik a jelölő funkcióról is, artikulálhatatlan mivoltában a hangtest elkülönül a jel-struktúrától, és saját-létre tesz szert. Ilyenként végül leválik az üvöltőről is, hogy önálló entitásként vegyen részt a világ éle-

tében. Az üvöltés hangja egyfajta efemer állattá – mondhatni, *pillanatélőlénnyé*¹³ – válik, a test életének különös megnyilvánulásává. Immár nincs külső oka és célja, léte nem illeszkedik a rajta túli létrendbe. Eltörli az utalást egy olyan életre, mely lényegét tekintve üvöltésmentes, s a kiabálást csak valamilyen jelentéssel teli funkcióként tudja integrálni. A hang tehát kiszabadul a szemantikai mezőből, maga is testté válik mintegy, az üvöltő test hallható nyúlványává, hogy aztán e testet is maga mögött hagyva a világba ékelődjön. Mint a Pán által darabokra szaggatott Ékhó, az ide-oda szóródó visszhang, aki végképp elvesztette kapcsolatát az ő Narkisszoszával.

Az üvöltés ezen autonóm léte jelenik meg a hang mesterei festőinek – mint például Goya, Munch vagy Bacon – alkotásain. Gilles Deleuze írja a Francis Bacon képein¹⁴ lévő kiáltásról, hogy ez „az a művelet, amelyen keresztül az egész test kiszabadul önmagából a szájon keresztül.” Mindehhez – Bataille nyomán¹⁵ – azt is hozzáteszi, hogy ezeken a képeken a borzalom következik a kiáltásból és nem fordítva.¹⁶ A kiáltás során a szájon keresztül önmagából kiszabaduló test az *ekszztatikus élet-élmény* fent említett típusának egyik rettenetes esete. Az üvöltés kiáradás, önmaga létét mások rovására növelő, támadó mozdulat, másfelől azonban a szenvedés, a fájdalom, a rettegés hangja is, ilyen-

ként önmagába visszahúzódó, rejtkező mozdulat is. Kettős, kétértelmű mozgás tehát, melynek sem extenzivitása, sem intenzivitása nem árulja el, miből táplálkozik. Így a fent leírt jelenség ambivalens jellegű, magába foglalja az *eiszzztatikus élet-élményt* is. Az üvöltés eksztázisa egyben eiszzsztázis, a kiáradás visszahúzódás, a megjelenés rejtkezés. Mert a hang – melybe a test mintegy beleprezselődik – kiáramlásával egyidejűleg egy önmagába roskadó élet marad vissza, egy testét vesztett, elárvult szubjektivitás. Az üvöltésből visszahúzódik valami, egy maradvány, az élet egy ellehetetlenült formája.¹⁷

Inger és elviselhetetlenség, távolságtartás és érintés

Az élet önmagából való kilépésének kulcsfogalma az *inger*, mely a testet válaszreakciókra készíti. A test ingerelhető szerveződés, az inger megnyilvánulni készíti az általa megérintett élő testet, ám ez a készítés egy ellenkező mozgást is maga után vonhat. A testként megnyilvánuló élet ugyanis olykor egyenesen *elviselhetetlennek* érezheti ezt az ingereltséget és közelséget, s ez belőle ingerültséget, idegességet vált ki, az idegekkel behálózott test feszültséggel teli irritációját. E szuperszenzibilitás létrehozhatja a *zárkózottság* és *távolságtartás* alakzatát, melyben a

testi szubjektivitás önmagába zárul, vagy igyekszik távolságot tartani a külső behatástól. A túl közeli világ-élmény az élet e formáját önmaga szűkítésére indítja, koncentrációra, a határok megvonására, a megnyilvánulás minimalizálására.

Kierkegaard a zárkózottságot a démoni egyik aspektusának tartja és a szorongás általa kidolgozott formái közt tárgyalja.¹⁸ A szubjektumnak ez a magába zárkózása olyan, mintha rejtegetne valamit, elzárna mások elől. Önmagába visszahúzó-dó, önmagát visszatartó viszonyulás a világhoz és a többi lényhez. Noha természetesen minden egzisztenciának meglehet a maga rejteget-nivalója, ám legmélyebb szinten a zárkózott szubjektum saját megélni képtelen, gátolt/gátlásos egzisztencialitását, önmaga semmisségét próbálja elrejtteni. Kérdés, vajon hova húzódhat vissza e démon, ha mély-séges mélynék gondolt bensője nem mutatkozik meg, ha nem érintkezik a másikkal és a világgal, melynek révén szubsztancialitásra tehetne szert? Menedéke nem lehet legbenső önmagasága, hisz ezzel nem rendel-kezik, így aztán éppen e visszavonó

mozgás révén tölti fel üres belvilágát valamiféle tartalommal. Az ő ese-tében a bezárkózás és az elhúzó-dás eiszsztatikus mozdulata teremti meg az élet azon formáját, mely ebben az önkorlátozásban tartja fenn magát. A testi vagy lelki distancia makacs tartásában, mely ódzkodik közel en-gedni a hozzá közeledőt, akiben tá-madót, de legalábbis betolakodót sejt. Lehet mindez egyfajta védelmi mechanizmus, lehet a szabadságvágy extrém formája, melyből éppúgy fa-kadhat irónia a maga játékoságával, mint a minden ilyesfajta játék mögül felsejlő iszonyat.

Akár így van, akár úgy, eljőhet az az idő, mikor a magába záródott dé-moni test önmagát érzi immáron el-viselhetetlennek, és kényszert érez arra, hogy átlépje az általa gondosan megerősített határokat. Ez az érintés pillanata, a szerveké éppúgy, mint más életalakzatoké. Az élet ekkor egy csapásra áttöri a saját szilárdult test megkérgesedett burkát, hogy színre léphessen a maga kis- és nagy-jeleneteiben, és végre gáttalanul ki-ömölve a másikhoz (el)érhessen.

JEGYZETEK

1. A fogalompár bizonyos tekintetben megfeleltethető a Deleuze Bacon-könyvében található *diasztolé-szisz-tolé* kettősségnek. Lásd Gilles De-

leuze: *Francis Bacon. Az érzet logikája*. Atlantisz, Budapest, 2014. 84. sk. Az eksztatikus és eiszsztatikus halál-élményekhez lásd Schreiner Dénes:

- Thanato-topográfia: a halál szinterei, *Keréknymok*, 2019/13. 132–139.
2. Némiképp hasonlatos mindez a Deleuze által vázolt *hisztérikus jelenléttel*, mely azonban különös módon egyesíti magában a hisztelizáló és a hisztelizált, a saját jelenlétét másra kényszerítő és a létezőknek túlzott jelenlétet tulajdonító lény állapotát. Lásd Deleuze i. m. 59. E belátás alapján a jelenlét metafizikája, azaz az európai metafizika csaknem egésze kap egy kis hisztérikus felhangot.
 3. Amiképp az eksztatikus az isteni szintjén, kozmogóniai aspektusban mint az *emanáció*, az *explicatio Dei* vagy éppen a *natura naturans* termőképesége jelenhet meg, úgy az eiszisztikus mozgásnak megfeleltethető Isten összehúzódása, a *contractio Dei* gondolata Cusanusnál, Böhmenél vagy Schellingnél, melyek párhuzamba állíthatóak a luriánus kabbala *cimcum* fogalmával. Merthogy az élet különféle regisztereiben (*biosz*, *pszükhé*, *zoé*) végbemenő mozgások között lehetnek megfelelések, így adott esetben a biotoposzok pszükhó-toposzokká vagy zoo-toposzokká alakíthatóak át. Sőt a regiszterek közti ugrások, átsurranások az élet önmaga elől való kitéréseinek speciális lehetőségei. Meglehet, végső soron minden élet mélyén ott munkál némi transzcendáló eszképzimus, az örökkévalóságba kislisszolás alig titkolható vágya.
 4. Hérakleitosz B 123 DK.
 5. Jean-Paul Sartre: *A lét és a semmi*. L'Harmattan – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék – Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 2006. 319. skk.
 6. Martin Heidegger: Mi a metafizika? In *Wegmarken*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1976. III. skk., magyarul *Útjelzők*. Osiris, Budapest, 2003. III. skk.
 7. Michel Henry: Az élet fenomenológiája. In *Az élő test. Válogatott tanulmányok*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2013. 14. skk.
 8. Érdemes utalni rá, hogy Prohászka Lajos a zarándok, a vándor, a bujdosó stb. alakját egy sajátos nemzet-karakterológia összefüggésébe illeszti. Lásd *A vándor és a bujdosó*. Universitas, Szeged, 1990.
 9. Persze az kérdéses, hogy a kierkegaard-i Ábrahámot megszólító Isten mennyiben tekinthető „konkrét létező”-nek. Michel Henry az újszövetségi *Corpus Johanneum* szövegeinek krisztológiája alapján éppenséggel magával az abszolút étellel (*zoé*) azonosítja. Az istenfélelem e perspektívából felfogható akár az élet különféle regisztere közötti viszonyként is, vagyis végső soron az élet önmagára való visszahajlásaként.
 10. Az *autarkeia* politikai (Arisztotelész) vagy egyéni üdvtechnikai (Epikurosz, sztoa, buddhizmus stb.) eszméje ekképp végső soron a szerves élet szervetlentől függetlenedésének „vágyát” valósítja meg – egy másik regiszterben.
 11. Ez nem azonos azzal, hogy a betegséget metaforaként kezeljük (sic!) – ám nem is zárja ki ennek lehetőségét. Lásd ehhez Susan Sontag könyvét: *A betegség mint metafora*. Európa, Budapest, 1983.
 12. Peter Sloterdijk: *Harag és idő*. Typotex, Budapest, 2015. A harag és a szé-

- gyenkultúrák összefüggéséhez lásd például Remo Bodei: *Harag. A dühödt szenvedély*. Typotex, Budapest, 2013. 29. skk., a fogalom alkalmazása az archaikus görögségre: Eric Robertson Dodds: *A görögség és az irracionalitás*. Gond-Cura Alapítvány – Palatinus, Budapest, 2002. 37. skk.
13. Ahogy Hermann Usener beszél pilanatistenekről (*Augenblicksgötter*). Lásd *Götternamen. Versuch einer Lehre von der Religiösen Begriffsbildung*, Friedrich Cohen, Bonn, 1896. 279. skk. Eme „pillanatlények” körültekingtő leírása egy újfajta ontológiát – vagy inkább egy speciális „biológiát” – igényelne.
14. Lásd például *Triptichon, Három tanulmány a keresztre feszítés lábánál lévő alakokhoz* (1944), *Fej VI.* (1949), *Keresztre feszítés töredék* (1950), *Tanulmány Velázquez X. Ince pápa portréja után* (1953) stb.
15. Vö. Georges Bataille: *A száj*. Lásd <http://versumonline.hu/vers/szaj/>
16. Deleuze i. m. 24., 47., illetve 68. sk.
17. Az üvöltés persze lehet a kék, a boldogság, a meglepetés, a siker vagy éppen az elállatiasodás kísérője is. Ám az eksztatikus-eiszztatikus horizont ezekben az esetekben is feltárható.
18. Lásd Søren Kierkegaard: *A szorongás fogalma*. Göncöl, Budapest, 1993. 145. skk.

© Fortepan, 1939

© Fortepan, 1939

Mesterházi Mónika

MAJDNEM

Mikor majdnem valami nagy bajt csináltál,
mikor majdnem másról sem szól az életed,
ha marad hátra életed, mint arról az egy
rossz döntésről a rossz döntések sorában,
hogyan tudsz kimenekülni a veszélyes döntés
lehetőségéből, ami a rossz pillanatban rejlett,
és hol sorakoznak rossz döntések veszélyes sorokban,
hol válik el előzmény és ok, ami oda vezetett,
a rossz döntéshez, és döntés volt-e még,
és ha jönnek döntéshelyzetek, hiszen más se jön,
honnan tudod, hogy döntesz, vagy csak összeáll
valami egy olyan sorozatban, aminek az elemei
veszélyesen dőlnek?

Annyi veszteség után, annyi előre látott és váratlan
veszteség után, amikből felálltál, ahogy felálltál,
ne kelljen meghülyülni, vannak itt még
felelősségek, jóformán más nem is maradt,
csak felelősségek és teendők, ne kelljen
meghülyülni, ez nem volt benne tényleg,
mozdulatok szabadsága, jó lett volna, szeretni még,
de véget ért, bár megadatott, megadatott és megtartott
annyi éven át, és nem is láttál messzebb,
de benne volt a vég, és a gyereklétben is,

akiról mindig tud az anyja, amit el se mond, amit
nem is kéne tudnia, benne kellett, hogy legyen a vég,
amikor hirtelen mindent lehet, teljes szabadság,
hiszen minimális életjelek megteszik most már
erre-arra, annyi se,

amikor nem kéne más, mint megtalálni, hogy mi van
a körön belül, ha van, ha nincs is rá idő,
de ez nem volt benne, meghülyülni, ez tényleg
nem volt sehol, ilyesmi másokkal történik,
mint a baleset, a halál.

© Fortepan, 1939

House of Cards

Bedarálták a munkahelyemet, rá pár hónapra elhagyott a feleségem, s rövidesen meghalt az apám. Nem ez volt a legkönnyebb évem. Azzal nyugtattam magamat és a pszichiáteremet, hogy legalább örökölni fogok: apám után a tizenharmadik kerületben maradt rám egy két és fél szobás lakás, benne néhány értékes festmény Csók Istvántól és Mednyánszky Lászlótól meg szénrajzok Rippl-Rónaitól. Ez is valami, ha az embernek se otthona, se munkája, se családja. Apám se volt többé, aminek kimondottan örültem, mert az utolsó harminc évben halálra idegesített. Nem, nem harminc. Inkább negyven. Ki nem állhattam, mióta az eszemet tudom. Újságíró volt, és ezt a nyugdíjazása után sem volt hajlandó elfeledtetni senkivel, főként velem, aki egy ideje már egy sort sem voltam hajlandó elolvasni tőle. A nagyokost játszotta, aki mindenkit ismer és mindenhez ért. Reggelente fehér inget és nyakkendőt húzott, úgymond készenlétbe helyezte magát, történjen bármi, ő rajtra kész, hogy megvitassa a kérdést, s intézkedjen, ha feltétlenül szükséges. Így ült ebédig az íróasztalánál, elolvasta az interneten a magyar, az angol és az orosz hírportálokat, aztán evett valamit, ledőlt aludni, és három órától ismét kiöltözve várta, hogy történjen vele valami. Soha nem történt vele semmi. Rászokott hát arra, hogy délutánonként engem hívogasson. A telefonhírmondót utánozta, eldarálta az aznapi híreket, és kommentárokat fűzött hozzájuk. Figyeld meg, ennek a lépésnek nemzetközi szinten már következményei lesznek. Ezt nem fogják megúszni. Ezt nem fogja hagyni a Nyugat. Beszéltem egy barátommal Berlinben, azt állítja, ott már megfonták a selyemzsinórt. Ilyen hülyeségekkel traktált. Fogd már be a büdös pofádat, te tudálékos majom, ez jött a számra minden alkalommal, de nem szóltam, inkább nyeltem. Elméletileg hálás voltam neki azért, amit értem tett, de miután mindig az orrom alá dörgölte, hogy milyen sokat köszönhetek neki,

elméleti megfontolásaim ellenére a valóságban, akármi is volna az a bizonyos valóság, mélyen megvettem. Valóságaink mibenlétéről, akár a különböző etikai rendszerekről, korábban órákig tudtam beszélni, elvégre ez volt a foglalkozásom, de amióta bezárták a filozófia tanszéket, ahol tizenöt éven át tanítottam, jobbára csak ittam, s nagy ívben köptem az úgynevezett valóságra és az etikai rendszerekre. Egykori tanszékvezetőnk halálosan gyáva alak volt, nagyrészt neki tulajdonítottuk, ami velünk történt. Nem volt képes kiállni értünk és a tanszékért, de tán nem is akart. Dékáni posztot ígértek neki arra az esetre, ha az átszervezést illetően együttműködik az egyetemi vezetéssel, nem is csodálkoztam, hogy a leépítés után egyedül ő maradt státuszban. Apám természetesen a kirúgásom után is eljátszotta a nagymenőt, fogadkozott, hogy ráugrasztja a korrupt egyetemi vezetőkre az összes újságíró, akit csak ismer, és a sajtó majd kicsinálja őket, de én nem kértem ebből. Apám révén ismertem néhány kollégáját, és felszínes, nagyszájú, egoista alakoknak tartottam őket, akik azt hitték, hogy a Föld csakis azért forog, hogy másnap időben megjelenhessen a lapjuk. Olykor összegyűltek apáméknál, megvitaták a belpolitikai és nemzetközi helyzetet, szidták a fiatal újságírógenerációt, s meg voltak győződve róla, hogy a világot az ő kidőlésükkel pótolhatatlan veszteség érte. Ritkán engem is meghívtak, ilyenkor apám folyton a könyveimre terelte a szót, ami eleinte zavart, úgy éreztem, henceg velem, de idővel rájöttem, hogy valójában nem is velem dicsekszik, hanem saját magával, hiszen a könyveimet és végső soron engem magamat is a saját teljesítményének tekintett, fogd már be a büdös pofádat, te tudálékos majom, ezt szerettem volna neki mondani ilyenkor, de inkább szerényen mosolyogtam, mindig is úgynevezett jógyerek voltam, a megbecsült egyke, aki, lám, sokra vitte. Hányynom kellett ettől a sok hazugságtól. Az apám rendszeresen professzor úrnak szólított, azt hitte, szellemes. Nem professzor, hanem docens voltam, a tanszék bedarálása után meg az se, csak egy állástalan etikatanár, naphosszat abban az egyszobás, kilencedik kerületi albérletben ültem, amit egy barátomtól béreltem baráti áron, s azzal foglaltam el magamat, hogy fortyogó leveleket írtam a volt feleségemnek, este pedig igyekeztem minél gyorsabban és minél olcsóbban berúgni, hogy elviseljem az éjszakákat. A leveleket természetesen nem küldtem el, arról ábrándoztam, hogy az anyag végül regénnyé áll össze, afféle etikai tanításfüzérré, amiből mindenki ráismer majd arra a kurvára, aki képes volt lelépni tőlem egy régi tanítványával. Az a fickó tíz évvel volt fiatalabb nála, gondolom, a rajongása imponált a feleségemnek. Hányingerem volt tőlük is. Kifejezetten fölélnkültem tőle, amikor apám haláláról értesültem, egyik reggel a háziorvosa hívott, rész-

vétet nyilvánított, s éreztem a hangján azt a fajta kötelező megrendülést, ami engem szerencsésen elkerült. Másnapos voltam, ki volt száradva a szám, lüktetett a halántékom, s miközben az orvos beszélt, én a hűtő előtt álltam, s ecetes uborkát kerestem, másnaposságra jól szokott esni a jéghideg uborkalé. Köszönöm, hogy hívott, viszonthallásra, mondtam az orvosnak, majd hosszan kortyoltam a befőtt üvegből. Úgy éreztem, újjászülettem. Három héttel korábban én magam szállítottam be apámat a sürgősségre, rosszul lett odahaza, s csak pillanatokra tért magához. Minden nap látogattam, ültem az ágya mellett, tudtam, hogy vége van, ő is tudta, legalábbis ezt olvastam ki a rémült tekintetéből. Nem, nem is rémült, inkább riadt volt. Feküdt az oldalára fordulva, mint egy meglőtt állat, és nehezen adta föl. Szerette végigjártszani a meccseit, nem az a fajta ember volt, akit könnyen le lehetett győzni, de az elszánt Halál úrban végre ellenfelére akadt, és az apám ezúttal vesztt. A Halál úr ellen nem segítettek az úgynevezett jó kapcsolatai. Nekem kellett intéznie mindent, szerencsére még a kórházban jelentkezett egy temetkezési szolgáltató, aki levette a terhet a vállamról. Teljes körű ügyintézés, kedves uram, fogadja részvéteimet, meg lesz elégedve, miben hunyt el a kedves papa, remélem, nem sokat szenvedett, itt legyen kedves aláírni, kártya vagy készpénz? Nagyjából ilyen gyorsan zajlott az egész. Sírhelyet nem kellett vásárolnom, mert anyám mellé temettettem apámat a közös sírjukba. Anyám tíz évvel megelőzte apámat, és ha van másvilág, akkor eléggé fölingerelhette az újbóli találkozás. Pokoli volt az utolsó pár évük, hetekig nem beszéltek, de az apám úgy tett, mintha minden rendben volna. Ehhez nagyon értett. Ha anyám társaságban megjegyzéseket tett rá, apám rezenéstelen arccal tűrt, majd derűsen elmosolyodott. Mennyire utáltam ezt az önelégült alakoskodását, amelyet ő maga természetesen polgári jólneveltségnek álcázott! Szeretett úgy hivatkozni magára, mint régi vágású úriemberre, emiatt sokszor eltűnődtem rajta, hogy vénségemre vajon én is úgy belemerevedem-e majd a szerepeimbe, ahogyan ő megkövesedett, akár azok a millió éves fatörzsek, amiket gyerekkoromban a természettudományi múzeumban mutogatott nekem. A temetés előtt fölhívott a volt feleségem, hogy eljöhet-e, de azt válaszoltam, hogy nem akarom látni. Jó, akkor megígérem, hogy nem fogsz észrevenni, válaszolta, amiből úgy sejtem, ott volt a temetésen ő is. De tényleg nem vettem észre. Igaz, másokat sem nagyon, mert a dioptriás szemüvegem helyett feltettem egy dioptria nélküli napszemüveget, nem akartam, hogy belebámuljanak a szemembe, viszont én is csak elmosódott foltokat láttam. Jobb volt így. Estére leittam magamat, pedig megfogadtam a pszichiáteremnek, hogy nem iszom gyógyszerre.

A temetés után két nappal levelet kaptam egy ügyvédi irodától, arra kértek, hogy fájadjak be hozzájuk a végrendelet miatt.

Nem értettem.

Miért írt az apám végrendeletet?

Hiszen én vagyok az egyetlen törvényes örököse.

Az irodába menet föl hívtam egy újságíró barátját, hogy mit szól ehhez. Végrendeletet írt az apám! Ő is csodálkozott, aztán arra jutott: tán nem bírta ki az öreged, hogy ebben a műfajban ne próbálja ki magát. Nevettem, én pedig vele nevettem. Emlékezzél csak, mondta, hogy az apád még a nekrológirásból is állandóan viccet csinált! Mindig éppen annyi karakterből állt a cikk címe, ahány éves volt az elhunyt. Igen, erre én is emlékeztem, válaszoltam, s könnyebb szívvel bandukoltam tovább, igen, afféle lírai nedvest írhatott az öreg. Ezt a kifejezést is tőle tanultam, ő nevezte így az ömlengősen érzelmős cikkeket. Nyolcvanhat, jutott eszembe. Ennyi karakterből kellene állnia a nekrológja címének, ha az ő szabályai szerint játszanánk. Az ügyvédi irodában kedvesen fogadtak, megkínáltak kávéval, méghozzá azzal a dobozos fajtával, amit a George Clooney reklámozott a tévében, nagyon finom volt, kértem még egyet, adtak. Aztán elkezdtek felolvasni a végrendeletet. Minden ingó és ingatlan vagyonomat a fiamra, Róbertre hagyom.

Itt valami tévedés lesz, szóltam, hiszen én nem Róbert vagyok.

Ön valóban nem Róbert, de nem is önről van szó.

Hanem kiról?

Az öccséről.

Ne vicceljen, nekem nincs is öcsém.

De igen, a végrendelet szerint van egy féltestvére.

Mondom, hogy valami tévedés lesz. Biztos, hogy az én apám végrendeletét olvassák? S biztos, hogy nekem?

Igen, hiszen az imént egyeztettük az adatokat.

Adják ide.

Tessék.

Igen, ez az ő kézírása. Nem értem.

Nem is tudom, hogy mennyi idő telhetett el. Arra eszméltem föl, hogy egy kényelmes bőrfotelben ülök, a kezemben apám végrendelete, és azon iparkodom, hogy elolvassam, de ördögi tréfa áldozata lehetek, elfelejtettem olvasni, nem ismerem föl a betűket, a sorok összefolynak előttem, olyanok,

mint egy gyerekrajzon a folyók hullámai, nem érnek össze, a titokzatos, ismeretlen jelek mégis összetartoznak és azonos irányba futnak.

Kértem még egy kávé, adtak. Aztán a kezembe nyomtak egy levelet, a végrendelet mellékletét, egy levelet, amit nekem írt az apám.

Azt már el tudtam olvasni. Az állt benne, hogy van egy féltestvérem, apám balkézről született fia, aki értelmi fogyatékos, sérült ember, és egy bentlakásos intézetben él A-ban, egy Eger melletti faluban. Apám elnézést kért érte, hogy eltitkolta előlem az öcsémet, de úgy érezte, nem volna helyes feldúlni a családi békét. Ám az sem volna helyes, ha ez a súlyosan fogyatékos ember, aki képtelen az önellátásra, anyagi biztonság nélkül maradna, s mivel az élethossziglan tartó intézeti ellátás egy vagyona kerül, a maga szerény eszközeivel segíteni szeretne a fián, akinek nem jutott sem család, sem otthon, sem édesapa. Nekem azonban, írta az apám, jutott család, jutott otthon, jutott édesapa, én meg tudok állni a lábamon, hiszen sikeres tudós vagyok, s bizonyára belátom, hogy a fogyatékos öcsémnek nagyobb szüksége van a pénzre, mint nekem.

Olyan csönd ereszkedett a szobára, hogy meghallottam, milyen hangosan olvad a kávémban a cukor.

Bizonyára.

Bizonyára belátom.

Hiszen sikeres tudós vagyok.

Nem emlékszem rá, hogy meddig ültem a cukor lassú olvadását hallgatva, az ügyvéd hangjára rezzentem föl, aki azt kérdezte, hogy pereljünk-e. De ezt sem értettem. Pereljünk? Kit? A hülye öcsémet? Nem, válaszolta az ügyvéd, van lehetőség a végrendelet megtámadására, habár... Habár bevallja őszintén, nem sok remény van a győzelemre. Mindenesetre a kötelesrész feltétlenül jár nekem, azért perelni sem kell, az engem illet. Nem hallottam még azt a fogalmat, hogy kötelesrész, az ügyvéd magyarázta el. Ha jól értettem, a vagyoni egyhatoda az enyém, mert két törvényes örökösről van szó, s mivel engem az apám kizárt az örökségből, az egyharmados kötelesrész fele jár nekem. Egyhatod. A lakás egyhatoda. A képek egyhatoda.

Lassan esett le, hogy engem tehát kitagadtak.

Igen, ezt a kifejezést ismertem, de csak filmekből. Jobbára krimikből. Kitagadott az apám, mit csináljak? Ez úgy hangzik, mint egy rossz cikk címe egy női magazinból. Akár apám is írhatta volna, hiszen volt időszak, amikor női magazinoknak maszekolt. Nem gondoltam, hogy a hülye fiára gyűjt.

Hazafelé menet találtam ki, hogy meglátogatom az öcsémet. Kíváncsi voltam rá, hogy hasonlít-e apámra. Annyiban feltétlenül, hogy fogyatékos. Az apám is hülye volt, ez kiderült a végrendeletéből. Normális ember nem tagadja ki az egyetlen fiát. Mármost azt az egyetlen, aki egészen apám haláláig voltam. Meghalt az apám, s szaporodott a családom. Bravó, öreg. Megcsörrent a mobilom, de először azt hittem, nem is az enyém. Apám barátja volt, érdeklődött, hogy mi történt az ügyvédnél. Semmi különös, válaszoltam, rutinjelzésről van szó. Miféle rutinjelzésről? Apám voltaképpen leltárba vette az ingó és ingatlan vagyonát, ennyi az egész, mondtam, s miközben beszéltem, önkéntelenül megnéztem magamat egy kirakatüvegben.

Éppen olyan udvarias műmosolyt vágtam, mint az apám szokott, amikor társaságban szekálta az anyám.

Szegény mama.

De jó, hogy ezt nem érte meg.

Még időben elmenekült az öröklétbe apám mosolya elől.

Felhívtam A-ban a bentlakásos otthont, elmondtam, hogy ki vagyok és kit szeretnék meglátogatni, mire a vonal túlsó végén egy női hang fölnevetett. Ez igazán fantasztikus, mondta, hiszen Robikát soha senki sem szokta látogatni. S milyen boldog lesz Robika. Hány éves a Robika, kérdeztem, mire azonnal jött a válasz: harminckettő. Te jó isten, csak nyolc évvel fiatalabb, mint én. Valahogy gyerekeknek képzeltem. Talán azért, mert csak most tudtam meg, hogy él. Az apám tehát harminckét évig hordozta magában a titkot. Hogy bírta ki?

Vonattal mentem le Egerbe, útközben megittam három sört, és bevitettem két Xanaxot. Olvasni nem volt erőm, a tájat bámultam, és azon bosszankodtam, hogy miért nem vettem több sört. Gondolhattam volna, hogy három doboz kevés lesz. Egerben át kellett szállnom helyközi buszra, és amikor megláttam, hogy éppen a helyi bíróság épülete mellől indul, hangosan fölnevettem. Évekig járjak bíróságra, és pereskedjek egy idiótával? Tényleg? Ez van megírva a sorsom könyvébe? Hogy egy hülye ellen harcoljak? Ezt írta meg az én saját sorsom könyvében az én saját hazug apám? A busz tizenöt perc alatt ért le A-ba, egy végtelenül hosszú faluba, amely az országút mentén épült, méghozzá hosszában, egy ház jobbról, egy ház balról, egy ház jobbról, egy ház balról, kilométereken át. A sofőrtől megkérdeztem, hogy hol kell leszállnom, ha a fogyatékosok otthonába akarok menni, mire bólintott, s azt válaszolta: éppen ott fogom letenni. Azt hittem, borravalót

akar, elő is kotortam egy ötszázast a zsebemből, de nem értette, hogy miért akarok fizetni. Már adtam jegyet, mondta, mire zavartan eltettem a pénzt. A következő buszmegálló előtt lassított, s odaszólt nekem: nézze csak, balra ez a nagy kastély, ez lesz az. S tényleg ott tett le, hiszen a buszmegálló éppen a kastély előtt volt. Nem akartam rögtön bemenni, először nézelődni kezdtem, de hamar rájöttem, hogy nem jó ötlet, mert a kastélykertben lézengő emberek észrevettek, odajöttek a kerítéshez, és vigyorogva bámultak kifelé: pont a szemembe. A francba, hogy nem hoztam napszemüveget, morogtam, majd lesütöttem a szememet, s bementem a kapun.

Öt perc sem telt el, már Robika előtt álltam.

Nem volt benne semmi, ami apámra emlékeztetett volna, hiszen Robika Down-szindrómás volt, amit régen, a finomkodás előtti korszakban úgy neveztek, hogy mongoloid idióta. A szerencsés örökös úgy is nézett ki. Ferdevágású, vizenyőskék szeme volt, vastag szemüvege, hosszú, egyenes szálú, szőke haja, és az arcáról soha nem tűnt el a mosoly. Ilyen viháncolóan vidám embert életemben nem láttam. Amikor megtudta, hogy ki vagyok, boldogan nyálazva a nyakamba borult, alig tudtam ellökni magamtól. Egy fehér köpenyes nő állt mellette, s azt magyarázta, hogy ne lepődjek meg, Robikát erős érzelmi túlfűtöttség jellemzi, igazából egy csupaszív ember, aki mindenkire szeret és akit mindenki szeret. Közben Robika olyan rajongó imáddal bámult rám, mint egy kutya, ha évek óta nem látta a gazdáját. Rádadásul egyfolytában röhécselt. Nekem is van egy tesóm, nekem is van egy tesóm, ismételte, és a boldogságtól kicsurrant egy könnycsepp a szeméből. Viszolyogva néztem. Igyekeztem visszamosolyogni rá, de azt hiszem, nem ment. Aha. Tehát ez örökli a lakást, meg a Rippl-Rónai-rajzokat. Ó, apám.

Szóval most már ő az én családom.

Ez a Robika gyerek.

Ő az én egyetlen örökösöm, akinek viszont én vagyok az egyetlen örököse.

Jól van, Robika, akkor próbáljunk úgy tenni, mintha tényleg egy család volnánk, jó? Gyere velem, Robika, kiránduljunk egyet, hadd mutassam meg neked a papánk sírját. Tudod, mi azért vagyunk féltestvérek, mert közös volt a papánk. Apuci, igen, így is lehet mondani. Apucika. Nézd csak, Robika, ez itt a temető. Itt fekszenek a halott bácsik és a halott nénik. Igen, egyszer majd én is itt fogok feküdni, meg te is itt fogsz feküdni, Robika. Olyan lesz, mint ebéd után a csendes pihenő, csak kicsit hosszabb. Kicsit örökké fog

tartani, de ne félj, nem fog fájni, a halottak már nem éreznek semmit. Nézd csak, Robika, hát itt fekszik a mi papánk, a mi közös apucink. Ez az ő sírja. Itt van eltemetve a mamám is, de neked hozzá semmi közöd. Ne sírj, ez az igazság, a mi mamánk nem volt közös, csak a papánk, aki itt fekszik. És most játszani fogunk, Robika. Ismered a House of Cards című tévésorozatot? Nem? Pedig nagyon jó, majd nézd meg, ha teheted. Én sokat nevettem rajta. Van benne egy jelenet, amelyben az új amerikai elnök, Kevin Spacey elmegy az apukája sírjához, hogy lerója a kegyeletét. Hogy ezt mit jelent? Tudod, Robika, a filmben Kevin Spacey úgy rótt le a kegyeletét, hogy kigombolta a sliccét, elővette a fütyijét, és lepisilte az apukája sírkövét. Te is szeretnéd leróni a kegyeledet, Robika? Jól van, ügyes fiú vagy. Akkor gombold ki a sliccedet, Robika. És célozz.

© Fortepan, 1939

Az orrpuszi, avagy a szerelem természete antropológiai nézőpontból

Franz Boas 1895 októberében érkezett az Új-Hebridákra, egy angol fre-gatt fedélzetén. Az Amerikai Földrajzi Társaságtól kapta a feladatot (vagyis, hogy pontosak legyünk, meggyőzte a Társaságot, hogy bízta meg ezzel a feladattal és biztosítsa hozzá a pénzügyi forrásokat is; Boas a tudomány érdekében szinte mindenre képes volt, még tarhálni is), hogy elemezze a szigetek híres, ámde titokzatos homokrajzait, készítsen belőlük egy szisztematikus katalógust, és próbálja megfejteni a geometrikus ábrák jelkészletét. Ez az első volt a térségbe tervezett expedíciói sorában, de ha hihetünk fennmaradt életrajzi dokumentumainak, végül egyben az utolsó is lett.

Franz lelkesen s csak némileg feszülten várta a kihívást. Természetesen tudta, hogy nem lesz könnyű a trópusokon, de az eszkimók között szerzett tapasztalatai meglehetősen önbizalommal töltötték el. Itt nem kellett tartania az akár mínusz negyven fokos hidegtől, az éhségtől vagy hogy esetleg eltéved főkavadászat közben az alig pár órás világosságban és nem tud visszatérni a bázisra. Vérbeli etnográfus lévén az Új-Hebridákkal kapcsolatban sokat emlegetett kannibalizmusra sem úgy tekintett mint valós veszélyforrásra, hanem inkább mint a társas kapcsolatok egy olyan formájára, amit hivatásából adódóan valamilyen formában kellett volna végre megtapasztalnia; hogy a gyakorlatban ez hogyan fog megtörténni, azon próbált nem túl sokat töprengeni.

Hogy honnan tudunk erről az expedícióról, mely végül az utolsó volt a „Morris K. Jesup” küldetések közül, és mint megjegyeztük, a várakozások ellenére Franz utolsó útja volt a csendes-óceáni szigetvilágba, annak ellenére, hogy a róla készült beszámolónak nyoma sincs a Társaság aktái közt, sem a *Science*-ben, sem a *Nature*-ben, sem más tudományos lapban (pusztán egy Franz számára kiutalt nagyobb összegről szóló bizonylat utal rá)? Nos,

legyen elég annyi, hogy Franz szokásához híven naplót készített erről az útról is, s ezek a feljegyzések fennmaradtak, csak nem voltak hozzáférhetőek a hagyatéék részeként, de az ember azért jár könyvtárba, például a Columbia Egyetem könyvtárába, hogy ilyesmikre bukkanjon. (Alkalom szüli a publikációt, ahogy mondani szokás.) Rövid ismertetésünkből érthető lesz, miért érezhette úgy Franz, hogy bár jegyzetei nyilvánosságra hozatala tudományos szempontból talán üdvös lenne, magánélete és karrierje szempontjából inkább katasztrofális következményekkel járna. Franz halott, Kienoe halott, Marie halott (jelen próza most nem ér rá elmagyarázni, hogy Marie kicsoda, az érdeklődőket kérjük, fáradjanak a Wikipédiához), és mi, olvasók és elbeszélők is meghalunk egyszer, de a tudomány, tételezzük fel, örök; szóval íme a történet, nagy vonalakban.

Amikor Franz megpróbálta meggyőzni támogatóit az utazás szükségességéről, fő érve a tanulmányút mellett az eszkimó kultúrában feltárt hórajzok és az Új-Hebridákon használt homokrajzok feltételezett struktúrális és tipológiai hasonlósága, sőt rokonsága volt. Ő volt szinte az egyetlen nyugati, mondjuk így, aki a vallási szertartásokban meghatározó szerepet játszó eszkimó hórajzokat láthatta és róluk publikálhatott; a polinéziai homokrajzok szintén alig voltak ismertek a tudományos közvélemény számára. Az interkulturális kommunikáció eszközeiként persze készültek ez utóbbiakról leírások, például Jean-Louis Godemichet tollából (az internet valószínűleg kidobja, most hadd ne lábjegyzeteljünk), de Franz, mint mindig, vérbeli komparatistaként közelített elemzése tárgyához, s ennél jóval mélyebb megértésre vágyott.

De emellett volt egy titkos, úgymond mellékes projektje is, amit még jótevőinek sem vallott be. Az amerikai és ázsiai bennszülöttek közös kulturális gyökereit illetően már nem voltak benne kételyek, de szeretne volna ellenőrizni megállapításait egy ellenpróbával: vajon a polinéziai bennszülöttek és az eszkimók kommunikációjában vannak-e olyan közös elemek, melyek hasonló, vagy akár még határozottabb rokonságot mutatnak?

Három nagyon jellemző kvakiutl gesztust választott, melyek megfelelőit azonosítani akarta az Új-Hebridák számtalan nyelvet beszélő, kis lélekszámú népcsoportjainál. Az első a két kéz négy-négy ujját félig behajlítva a körmökkel összeilleszteni és a mellkas elé helyezni. Ez a kvakiutlok számára a teljes elfogadást jelentette; például a két házasulandó ezzel a mozdulattal jelezte, hogy együtt kívánnak élni, vagy az idős szülő, hogy rábízta magát

gyermekre, szerezenek neki élelmet ők, amikor már nem tud vadászni. A második egy hajtincs megfogása, esetleg felcsavarása a bal kéz ujjával. Ez a kvakiutlok számára a szexuális együttlétre való felhívást jelentette. Hogy honnan tudta ezt Franz? Nos, az igloo-k intimitása, érthető okokból, meglehetősen korlátozott volt, s most hadd ne részletezzük ezzel kapcsolatban Franz tapasztalatait, melyeket egyébként is hosszan taglalt a *Measurement of Differences Between Variable Quantities* című munkájában (legalábbis a Mexikóvárosban megjelent harmadik, javított és bővített spanyol nyelvű kiadás függelékében, p. 320–332). A harmadik gesztus az orrok összeérintése és enyhe összenyomása. Ez az összetartozás jelzése volt: így üdvözölték egymást a vadászból megtérők és az otthon maradók, a családtagok, akik hosszú idő után újra találkoztak, illetve ez jelezte az idegen befogadását. A Franz magánhasználatú zsargonjában a „szív”, „vágy” és „orpuszi” (Naseküschchen) fantázianevekre hallgató gesztusok nyilván nem univerzálék, ezt tudta jól (például Mindenben töltött gyermekkorán során egyszer sem találkozott velük), tehát utalhatnak kulturális rokonságra, de Franz nem volt ostoba (Dummkopf), azt is tudta, ha azonos jelentésben megtalálja egyiket vagy másikat, az még nem jelenti két kultúra kontextusának teljes vagy hozzávetőleges azonosságát, sőt közös eredetét sem. Abban bízott, hogy a három gesztusból álló minta kiválasztása elég körültekintő volt a hipotézis ellenőrzésére.

Torrent kapitány, az angol haditengerészet tisztje, bár Franzot némileg bizalmatlanul fogadta, hamarosan megkedvelte őt, és mindent megtett, hogy segítse a „vadak” szokásainak jobb megismerésében. Ő vitte el Port Világ, majd amíg arra várt, hogy megfelelő mennyiségű szantálfával rakják meg a hajót, gondoskodott róla, hogy Franz eljusson Espirito Santo szigetére, amit antropológiai szempontból feltérképezni kíván. Az expedícióhoz rendelkezésére bocsátott egy csónakot, térképet, és segített neki, hogy a kikötőben fel tudjon fogadni pár málhahordót és tolmácsként egy fiatal bennszülött lányt, aki hosszabb ideje élt az angol támaszpont közelében, tűrhetően beszélt angolul és valamelyest franciául is. Kienoe, így hívták, állítólag Espiritu Santóról származott. Torrent állítása és tapasztalatai szerint a lány a szigetek nyelvei közül vagy egy tucatnyit ismert. Franz teljesen meg volt elégedve a kapitány szolgálataival és még inkább a lány képességeivel, melyek lenyűgözték. Hogy a lány a segítségére lehessen a kutatásban, vagyis általa Franz jobban megérthesse a sziget kultúráit, először is őt kellett megta-

nítani pár dologra. Franz a legszükségesebbekre szorítkozott, legalábbis arra, amit egy 36 év körüli Amerikában élő német zsidó tudós ilyen helyzetben a legfontosabbnak tart: a német nyelv alapjai, az összehasonlító fonetika pár elve, a középkori hősi epika főművei, a toposz kutatás új irányai és a fordításelmélet főbb összefüggései értek bele ebbe a pár napba. Viccelek, persze, az utóbbiakról valószínűleg nem volt szó; a naplójegyzetekből mindenesetre csak a tanítás és a tanulás kölcsönös vágya és igyekezete derül ki. Franz csak magyarázott, magyarázott, és bár egészen biztos nem lehetett benne, hogy Kienoe mindent ért, csillogó szemei ezt az érzést keltettek benne. Ne kergetljünk, Franz fülig szerelmes lett, és Kienoe a tartózkodás Franz számára értelmezhető jelei nélkül fogadta el a szerelmét.

Miután kikötöttek Espiritu Santo északkeleti csücskén, Franz nagy lelkesedéssel vágott neki a terepmunkának, melyre szűk három hetük volt; ennyi idő kellett Torrentnek katonai és kereskedelmi küldetése elvégzéséhez (erőfitogtatás a franciák előtt, a szantálfa, miegyéb), s hogy értük jöjjön hajójával, mielőtt beköszönt az esős és viharos időszak, ami túl veszélyessé tette volna az utat vissza Los Angelesbe. A partra szállás után Franz és Kienoe hamar lemondtak a málhahordókról, hogy inkább kettesben tegyék meg az utat a kikötőtől a szárazföld belseje felé. Úgy tervezték, az egyes törzsek közül azokat látogatják meg először, melyek nyelvét Kienoe többé-kevésbé jól (ki tudná ezt pontosan megítélni, a szerelmes Franz, vagy mi, az ostoba utókor?) ismerte. Franz ebben a szakaszban vázlatokat készít az akeik, amblongok, szakaók és más törzsek homokrajzairól és jegyzeteket nyelveik szerkezetéről, és mindenhol kipróbálja, vajon működik-e a háromelemű gesztuskészlet dekódolása is az adott közösségben, s ehhez természetesen hűséges tolmácsa segítségét veszi igénybe. Szerelmes együttléteik során úgy tűnt, Kienoe tökéletesen érti a szív, vágy és orrpuszi gesztusoknak (melyek együttesét az antropológus a „szerelem” szóval jelölte, hogy meg ne bántsuk, mondjuk úgy, poétikusan [n.b. szülei Franz Lisztől kapták az ihletet keresztnevéhez]) azt a jelentését, amit Franz a kvakiutlok kommunikációjában azonosított. Vagy ha volt is némi eltérés, ezt inkább a jelentés gazdagodásának lehetett tekinteni, ami Franzot óvatos bizakodással töltötte el a kísérlet sikerét illetően.

A gesztusoknak a bennszülöttek közötti kommunikációban betöltött szerepe illusztrálására azt a módszert választották, hogy Kienoe, akit a közösségek tagjai ismertek, legalábbis szegről-végről, a társalgás (információgyűjtés) egy pontján megmutatta a szív, a vágy, és a közönség valamelyik Franz vagy a véletlenek összjátéka által kiválasztott tagjához hajolva az orrpuszi gesztusát, Franz pedig dokumentálta a reakciókat.

Az eredmények változatossága megdöbbentő volt. Amikor az akeik között dolgoztak, a szív jelére egy fiatal férfi felpattant, elszaladt, és egy frissen sült lepényhallal tért vissza. A vágy jelére a közösség minden jelenlévő tagja vad kacagásban tört ki, amihez Kienoe is csatlakozott, majd elkezdtek felfelé mutogatni, a kunyhók körül magasodó fák ágaira és leveleire. Az orrpuszit a lepényhalat hozó férfival mutatta be Kienoe; a válaszreakció az volt, hogy a fiú bal, majd jobb fülkagylóját Kienoe füléhez illesztette pár másodpercre. A nap végén Franz és tolmácsa közös derékaljukon összegezték az eredményeket. Közösén megállapították, „Nó lát”, ahogy Kienoe mondta, azaz „Nincsen szó szerelemről”, ahogy a naplóba hivatalosan bekerült. „Lát”, mondta ezután nem sokkal, némileg más hangsúllyal Franz, „Lát” ismételte Kienoe, vágy, orrpuszi, szeretkezés, szív, majd alvás reggelig.

A következő állomáshelyen, az amblongoknál a szív jele váltott ki általános jókedvet. A vágy hajfonós mozdulatára a jelenlévő nők fejük fölé tették két kezüket, tenyerüket lefelé fordítva. A Kienoe-től orrpuszit kapó lány enyhén jobbra hajtotta a fejét, felfújta az arcát és szemeivel középre bandzsított. Este dokumentáció: „nó lát”, később „Lát!”, szeretkezés, alvás. A szakaókkal, elsősre úgy tűnt, működik valami több, valamilyen magasabb szintű megértés: ők a szív jelére széles mosollyal, tenyerüket összefonva és meghajolva reagáltak. A vágy mozdulatát férfiak és nők saját göndör hajuk végigsimításával vizionozták, a férfi pedig, akinek Kienoe az orrpuszit adta, utána mélyen és hosszan a szemébe nézett, és arcához tolta az arcát. Ekkor történt egy kis malőr, mert Franz, kiesve dokumentátori szerepéből, talán féltékenységből, de ezt most hagyjuk, maga is odahajolt egy szakao nőhöz, és adott neki egy orrpuszit, amire kapott egy éktelen nagy pofont. Még nem tért magához a meglepetésből, amikor több férfi fogta közre. Leteperték, majd arccal előre egy fához kötözték, megoldották a nadrágszíját, és egymás után hárman is megerőszakolták (anal gefickt), a falu lakosai, nők, gyerekek, öregek és persze Kienoe szeme láttára. Utána elengedték, és mintha mi sem történt volna, szívélyesen invitálták a közös vacsorához. Franz, mint mondtuk, nem volt ostoba, de ekkor, megszágyenülten, totál idiótának, igazi balféknak (Arschloch) érezte magát. A kunyhójukba térve, lefekvés után Kienoe remegve, hangjában aggodalommal elegy reménnyel kérdezte meg, „Lát?”, amire Franz, némileg talán sértetten, nem tudva, hogy a lányt az expedíció sikere vagy az ő testi épsége izgatja-e valójában, csupán annyit felelt, halkan: „Nó”. Óvatos orrpuszi, majd alvás helyett álmatlan forgolódás, nyöszörgés hajnalig.

Franz igyekezett napirendre térni a dolog fölött, hisz antropológusként hozzászólt, hogy kemény kihívásokkal kell szembenéznie célja elérése érdekében. És hát nem volt oka neheztelni senkire; sőt, végső soron a kommunikációs nehézségek feltérképezése volt a célja, s ebből a szempontból legutóbbi kísérlete akár sikeresnek is volt mondható. A falusiak a következő napokban is úgy viselkedtek, mintha mi sem történt volna; mindenesetre Franz az alatt a faluban töltött néhány nap alatt, amíg testileg és lelkileg rendbe nem jött, óvakodott az orrpuszi gesztusának nyilvános végrehajtásától.

A kényszerű pihenő után, amivel előzetesen nem terveztek, Torrent érkezésig már csak egy rövidebb adatgyűjtő útra jutott idejük. Egy olyan faluba indultak, ahol állítólag roria nyelven beszéltek, amit Kienoe sem értett. Szálláshelyükhöz képest a külvilággal kevés kapcsolatot tartó, még a szakaók által sem igazán ismert falu valahol a folyó túlsó partján, több órányi járásra feküdt a dzsungelben. Keveset lehetett megtudni a roriákról, de feltűnő volt, hogy a szakaók közül valamiért senki nem akarta elkísérni Franzot és társát az útra.

Hadd adjuk át a szót a történet végéhez közeledve Franz naplójának:

„A számos baljós előjel és az éjszaka kitört kiadós trópusi vihar ellenére reggel útra keltünk. A szél, s a hatalmas mennyiségű csapadék, amely szünet nélkül ömlött az égből, már az esős évszak közelgő beköszöntét jelezte. Csak késő délutánra értünk arra a környékre, ahol a falut sejtettük. Hosszú bolyongás után, szürkületkor vettünk észre néhány kunyhót. Amikor összeverődött körülöttünk a fogadásunkra egy kisebb csapat ijjal és lándzsával felszerelt férfi, Kienoe rájuk mutatott és közölte, ők a roriák.

Ekkorra teljesen kimerültünk. Az eső könnyörtelenül szakadt tovább. Korábban készített rajzvázlataim és részben nyelvtani feljegyzéseim, szöszedeteim java részét szerencsére a szakaóknál hagytam, mert amit magammal vittem, azok teljesen eláztak, sőt, egy részük az átkelés során a folyóba esett. Szállásra vágytunk csak, fedélre a fejünk fölé, ezt akartuk megértetni a roriákkal. De hiába próbálkozott Kienoe az összes általa ismert nyelven, és hiába mutogattunk széles mozdulatokkal a kunyhókra, nem úgy tűnt, mintha a falubeliek megértették vagy teljesíteni akarták volna a kérésünket. Homokrajzokat készíteni az adott körülmények között lehetetlen volt, az egyébként is agyagos föld iszamos volt az esőtől. A bennszülöttek gyűrűt fontak körénk. Kienoe-vel egymásra néztünk, és pár szót váltva megegyeztünk benne, hogy mielőbb el kell tűnnünk innen.

Látta, láthatta rajtam a kétségbeesést és a csalódást, hogy így ér véget az expedícióm, ahogy én éreztem az indulás előtt az ő rettegését ettől az

utolsó adatgyűjtéstől, amire voltaképp rákényszerítettem. Hirtelen ötlettől vezérelve, tartok tőle, nekem szánt engesztelésként, azt javasolta, próbálkozzunk meg a szerelmi gesztuskészlet tesztelésével a roriák között („Lávp prób?”). Végigfuttatva szemünket a körülöttünk álló, felfegyverzett bennszülötteken, végül egymáson állapodott meg a tekintetünk. Mindketten ismeretlen terepen mozgunk, jobb lesz ez így. Felmutattuk a szív jelét, egymásnak, majd a roriáknak. Ők furcsa mód íjaikat, lándzsáikat letéve utánozták a gesztust. Utána a vágy jelét mutattuk egymásnak és körbe, ami régen nyírt, szinte vállamat verdeső hajam miatt nekem sem okozott nehézséget. A roria harcosok furcsa gesztikulálással ezt a mozdulatot is viszonozták, széles mosollyal, ránk és egymásra tekintgetve. A reakciókon igencsak meglepődve összehajoltunk Kienoe-val, és összeillesztettük az orrunkat. A roriák vihogva néztek minket, majd a tizenöt harcos mindegyike összenyomta az orrát a többiekével; könnyen utána számolhatunk, ez mintegy 105 orrpuszt jelent. Amikor mindenki sorra került, egyikük Kienoe elé állt, úgy, mintha orrpuszt várna tőle. Engem a féltékenység közbelépésre ösztökélt, de a többi harcos elég gyorsan egyértelművé tette, hogy jobb, ha féken tartom magam. Kienoe és a harcos egészen közel hajoltak egymáshoz, lassan, szertartásosan, majd amikor már csak pár centi választotta el az arcukat, a harcos hirtelen Kienoe orrába harapott. Láttam, ahogy fröcskölni kezdett a vér, telefestette a roria egész ábrázatát. Oda akartam rontani, de valószínűleg ekkor kaptam az ütet, amitől elveszítettem az eszméletemet. Nem tudom, mennyi idővel később, a folyó túlsó partján ébredtem, véresen, zúgó fejjel, megfosztva minden felszerelésemről, ruhámtól, egyedül. Hajnalodott, a vihar elállt. Amennyire meg tudtam ítélni, a szakaók falujától nem messze lehettem. Reggelre értem vissza hozzájuk. A naplóm és a roriákhoz tett látogatás előtt náluk hagyott tárgyaim mind ott voltak, igaz, az eső ott maradt feljegyzéseim java részét is tönkretette. Kienoe felől érdeklődtem, de nem tudtak mondani semmit. Vártam, mi mást tehettem volna.”

Elismerjük, Franz stílusa fárasztó, a feszültség érzékeltetése nem az erőssége, szókinccse szegényes, de a filológiai hűség kedvéért illendőnek tartottuk, hogy az expedíció utolsó, tragikus szakaszát az ő szavaival idézzük fel. Láthatjuk, hárít, sunyin egy szót sem szól arról, hogy vissza kellett volna mennie Kienoe-ért, és megküzdene a roriákkal, vagy valami ilyesmit; meg kell hagyni, szaktársként bármily kitűnő, emberként közepes, már ha szabad ítéletet mondanunk egy halandóról életének egy epizódja alapján.

A naplóból megtudjuk ugyan, hogy Franz nem tudott újra eljutni a roriák közé (na de miért, könyörgök, miért?), és reményvesztve, Kienoe-t keresve (aha) a korábban bejárt úton a szakaóktól az amblongok és akaik földjén keresztül ért vissza a tengerpartra. Még épp jókor, hogy a Torrent kapitány fregattjáról partra szálló csónak legénysége észrevegye és biztonságban átszállítsa őt a fedélzetre.

A napló hátralévő részében pár lakonikus bejegyzés szól a Los Angelesig tartó útról (hosszúsági és szélességi fokok, szélviszonyok), ezen kívül csak úgynevezett lírai költeményeket találunk benne. Ógörög elégiákat, Tristan L’Hermite és Ronsard stílusában írt francia szonetteket és dalokat, valamint hölderlini ódákat a természet, a nyelv és a szerelem kapcsolatáról, meg pár akrosztichonos verset Kienoe nevére. Feltehetően ez Franz Boas költői életműve, melynek léte – nyugodt lelkiismerettel állíthatom, méltán – eddig ismeretlen volt a közönség előtt. Ezek a versek tehetnek róla, hogy Franz egyébként, biztosan egyetértenek velem, érdekes kutatási beszámolója a Columbia Egyetem könyvtárának kéziratárában a „Poetry etc.” gyűjteményrészbe soroltatott (a könyvtárosok inkompetenciájának taglalása nem képezi tanulmányunk tárgyát, passons), s ezért csak most (na persze az is igaz, ezért nekem köszönhetően) került napvilágra.

A történet talán érthetővé teszi, hogy Franz életrajzában miért maradt homályban ez a néhány hónap: mi tagadás, nem volt egy diadalmenet. Franz eltökölte, és ezt viszont többször a nyilvánosság előtt is elismételte (pl. „A tudós, aki minden civilizáció nyelvén ért: még a rézbőrűekén is! Exkluzív interjú Franz Boasszal”, *Time Magazine* 1924. február 7., stb.), hogy munkahipotézisei felállítása során a jövőben igyekszik a lehető legnagyobb alapossággal eljárni: úgy látszik, ez volt a tanulópénz. Az óceániai–amerikai kulturális rokonság, a homok- és hórajzok szemantikája és az intimitás gesztusai tárgyában folytatott kutatásokkal pedig, életműve tükrében biztosan állíthatjuk, a nyilvánosság előtt örökre felhagyott. Láv vagy nó láv, meg hogy mi is az a szerelem, nos a tudományos igényű válaszadás kísérletételfüggesztette, s inkább más kérdéseket formált és válaszolt meg nyilvánosan és bravúrosan. Sajnálhatjuk, hiszen antropológiai géniusza alkalmassá tette volna e témák alaposabb körüljárására. Megvigasztalnám, ha tehetném: oda se neki, Franz, van ez így néha.

© Fortepan, Kotnyek Antal, 1939

„A mennydörgő léptű csorda”

1. RÉSZ

Valaha, réges-régen, amikor még gazdaságilag aktív korúként szabályos módon voltam becsatlakozva a társadalmi munkamegosztásba, kenyeremet azzal kerestem, hogy az empirikus szociológia adatgyűjtési módszereiről (azokon belül, szűkebben, az úgynevezett *survey*-típusú kérdőíves technikákról) próbáltam valami számomra fontosat mondani a szociológia szakos egyetemi hallgatóknak. Ne firtassuk, ment-e ez által a világ elébb!

Meggyőződésemm volt (egyébként ma is az), hogy a „társadalomba vetett” emberről (ha tetszik, ha nem, mindannyian azok vagyunk!), az emberek közötti viszonyokról a szépirodalom sokkal többet tud mondani, mint a szociológia. Megengedőbben

(bár ezt egyre kevésbé szívesen teszem): *semmiképp nem lehetetlen, hogy olykor sokkal többet tudjon mondani.* Így aztán óráimon igen gyakran fordult elő, hogy mondanivalómat a legkülönbélebb helyekről s válogatott szerzőktől elkölcsönözött irodalmi idézetek fölolvásával (illetve értelmezésükkel) tettem szemléletesebbé. Csatasorba állított szerzőgárdámra mai napig büszke vagyok. Shakespeare és Rejtő Jenő..., Szapphó és Hemingway..., Edgar Allan Poe és Nagy Lajos... nem folytatom.

Igen kiváló pedagógiai szemléltető eszköznek találtam például a *Lassie*-könyvről elhíresült Eric Knight *Sam Small*-történeteinek egyikét-másikát. Például a „Mary Ann és a herceg” címen ismertet. Arról a goromba pokróc rudlingi hercegről van szó, tudják, aki megkapta a druit de szegnert. Hogy mi köze van a druit de szegnernek az Erkölcsei Kultúra Megőrzésére Felügyelő Társaság hölgybizottságához, azt nem árulom

Írásom címe nem véletlenül szerepel idézőjelek között. Úgy vettem kölcsön. Az írói (pontosabban: műfordítói) lelemény Szerb Antalt dicséri. S ha már fordításról beszélünk: azok a szövegek, melyeknél fordító neve nincs feltüntetve, a saját fordításaim.

el a kedves olvasónak,¹ mert most egy másik Sam Small-történettel kell foglalkoznom. Egyszer már idéztem belőle,² ezért röviden csak annyit összefoglalóul: Mr. Smith egészen átlagos, Dél-Kaliforniában élő amerikai. Most éppen Angliát járja be turistaként. Így keveredik egy kis yorkshire-i falu kocsmájába, a *Kiterjesztett Szárnyú Sasba*. Szóba elegyednek az ottaniakkal; azok faggatják Amerikáról, ő válaszol a kérdésekre, s ebből mindenféle mulatságos félreértések adódnak; ugyanis a kocsmavendégei – mint egyikük elbúcsúzáskor büszkén mondja: „tudja, mi moziba járunk, tudjuk mi, hogy milyen az az Amerika igazából”. Mr. Smith végül aztán készségesen és tökéletesen alkalmazkodik beszélgetőtársai mozi-Amerikát illető „elvárásához” – nekem pedig kötelességem felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy a drága Szerb Antal (ő fordította zseniálisan magyarra a könyvet) iszonyatos bakit követ el. Valaki egy kérdést intéz Mr. Smith-hez: „No már most – szólt Sam –, hogy is van azokkal a dög bivalyokkal?” Az angol szöveg természetesen hibátlan: „Now”, Sam said, „how about them bloody buffalo?” A magyar szöveg (ismétlem: Szerb Antal fordította!) csak akkor lenne menthető, ha Mr. Smith erre azzal válaszolna: „Tudja, tata, azt, amiről beszél, azt nem *bivalynak*, hanem *bö-lénynek* hívják”. E helyett azonban annyit mond:

Ó, a buffalo! (...) A mennydörgő léptű csorda! Egy ideig az a veszély fenyegetett, legalábbis azt mondták, hogy kihalnak. De most már örömmel mondhatom – és kétségtől maguk is éppily örömmel hallják –, a csordák egyre növekednek és sokasodnak, és nemsokára megint ott tartunk, hogy egy puskalövessel le lehet teríteni egy teljes sebességgel száguldo bikát.³

Aztán pedig, hogy tetézze bűnét, Szerb Antal ilyennek láttatja Mr. Smith-t.

Gyorsan és szemléletesen Amerikáról kezdett beszélni, s rajzán látható volt a város, ahol éjjel-nappal röpködnek a gengek golyói. Látható volt a város legszélső utcája és abban a legszélső ház és azon túl a préri, amelyen nincsen ösvény, és ott *mennydörög a bivaly*, lovagol a cowboy, és leselkedik az indián.⁴ (Az én kiemelésem – L. P.)

Eric Knight vétlen ebben a melléfogásban. Ő mindvégig a *buffalo* szót használja, illetve – és innentől Szerb Antal tévedése védhetetlen –, a *bison* szót.⁵ Mi – Önök és én! – szakértőként annyit jegyezzünk meg csupán, hogy a *bivaly* csak Indiában mennydörög,⁶ ott is csak akkor, ha Maugli hergeli őket.

Ráma megszimatolta Sir Kánt, és elbődült.

– Haha! – kacagott fel a bika hátán Maugli. – Tudod-e végre, mi ez? – És a fekete szarvak, tajtékzó szájak, kimeredt szemek áradata úgy söpört végig a vízmosáson, mint áradáskor a kőögöreg. (...) aztán Ráma bicsaklott egyet, botlott egyet, keresztülgázolt valami puhaságon (...) aztán a bikák még mindig a nyomában voltak, amikor teljes erejéből beleütközött a másik csordába. (...) Sir Kánnak nem kellett több taposás. Halott volt.⁷

Bison bison bison

Mielőtt most, rögtön, „a szemérmet félrehagyva”, a bölény-taxonómia szakértői által kidolgozott latin rendszertani elnevezések sorozatával kezdeném bombázni Önöket, szeretném nyomatékmal leszögezni, hogy semmiféle természettudományos képzettséggel nem rendelkezem. Nem vagyok biológus. Nem értek sem az ökológiához, sem az etológiához. A paleo-zoológiához sem, más egyébként „paleókhoz” sem. Továbbá: se a klimatológiához, se a meteorológiához nem konyítok. Viszont ismerem a betűket, olvasni tudok. Amikkel tehát a következőkben előhozakodom, azt olyan szakcikkekből szűrtem le, amelyeken becsülettel végigrágtam magam, igyekeztem megérteni őket, igyekeztem átgondolni, a bennük előforduló állítások mennyire tekinthetők konszenzuálisan elfoga-

dottnak s logikailag plauzibilisnek. Ha rám bizonyulna, hogy számárságokat írtam össze, készséggel kérek elnézést.

Nos, a rend kedvéért szögezzük le ismételten: az amerikai kontinensen bivaly – őshonosként – sehol, sohasem létezett. Ami itt létezett, s létezik az a bölény. A bölény (*Bison*) a párosujjú patások (*Artiodactyla*) rendjében a kérődzők (*Ruminantia*) alrendjébe és a tülkösszarvúak (*Bovidae*) családjába tartozó tulokformák (*Bovinae*) egyik neme.⁸ Állat-őse, melyet a Paleolitikum idején barlangok falára fölfestve tisztelt – egyszersmind elejteni próbált – az ősember, a maiénál sokkal nagyobb testtömegű sztyeppei bölény (*Bison priscus*) Euráziában és Amerikában egyaránt megtalálható volt. Az egymást követő jégkorszakok az Újvilágban időlegesen elszakították egymástól a fajta példányait, így a Riss-jégkorszak idején (ez úgy 180 ezer évvel ezelőtt következett be, s elég sokáig tartott) bukkant fel utód-változatként az amerikai *niche*-ben a hosszúszarvú bölény (*Bison latifrons*). Később, hasonló, jegesedések okozta elszigetelődések miatt a sztyeppei bölény mellett felbukkant emennek egy méreteiben kisebb alakváltozata (*Bison occidentalis*), a hosszúszarvú bölény mellett pedig az amerikai ősbölénynek (*Bison antiquus*) nevezett, ugyancsak kisebb testű alakváltozat. Ezek leszármazottja – tovább kisebb-

bedve – a mai amerikai síksági bölény (*Bison bison bison*), mely természetesen nem tévesztendő össze a Kanadában honos, nála kicsivel nagyobb természetű erdei (avagy hegyi) bölénnyel (*bison bison athabasca*).⁹

Hogyan mit szokás az észak-amerikai indiánokkal kapcsolatosan tudni a bölényekről? Ez röviden az alábbiakban summázható: az indián bölényhúson élt, ez volt a tápláléka. Élt is boldogan és jóllakottan; a Természetet tisztelő ökológiai fenoménként gondosan ügyelve arra, nehogy falánk étvágyával fölborítsa világának ökológiai egyensúlyát. Ámde jött a gonosz fehér ember, aki megpróbálta kipusztítani a bölényt, hogy az indiánt válaszut elé állítsa: vagy éhen vész népének aprajával-nagyjával együtt, vagy meghúzza magát egy világvégi nyomorúságos rezervátumban, a fehér ember pedig megfosztja őt szabadságától s minden gazdagságától. Hogy e célját elérje, vasútvonalakat épített; a földrészen keresztül-kasul, egyik óceán partjától a másikig vágató vonatszerelvényekkel téve lehetetlenné, hogy a bölénynek nyugta legyen; másfelől pedig az amerikai hadsereg katonáival halomra mészároltatta a bölénycsordákat. A gonosz fehér ember ezek szerint – vonatkoztassunk most el a fehér lakosság köreiből kétségtelenül létező indiángyűlölet-

tól¹⁰ – leginkább négyféle lehet: a) a vasúthálózat építéséhez valamilyen formában kapcsolódó személy; b) hivatásos bölényvadász; c) a hadsereg katonája; d) kormánytag, képviselő, államhivatalnok (és természetesen a mindenféle rendű-rangú politikusok).

Anélkül, hogy tagadni próbálnám, miszerint van (nem is kevés) igazság ebben a széles körök gondolkodását kondicionáló „nagy narratívában”, jelen írásban arra teszek kísérletet, hogy árnyaljam a képet. Ehhez kénytelen leszek odáig elmenni, hogy tagadjam a fentiek *ebben* a formában való érvényességét, s amellet érveljek: az emberi társadalmakban általában nem ilyen egyszerűen zajlanak a dolgok. A bölények elpusztítására tett kísérlet esetében sem ilyen egyszerűen zajlottak. Leginkább azt szeretném nyomatékkal illusztrálni, hogy nem csak a fehér ember és az indián között „létezik” történelem. Még ha igaz is, hogy

(a)z indián törzsek kultúrájában bekövetkezett változások tanulmányozásában a szokásos megközelítés hosszú időn keresztül az volt, hogy a fehér amerikaiakkal fönnálló kapcsolat állt az érdeklődés középpontjában; hogy egy-egy indián csoport milyen kapcsolatban, kölcsönhatásban állt más indián csoportokkal, az gyakorlatilag nem érdekelt senkit,¹¹

szükség van az indiánok között zajló történelem ismeretére is, ha másért nem, hát azért, mert a bölény majdnem sikeresnek mondható kiirtásában az indiánnak – *a fehér társadalom kényszerítő nyomása alatt álló indiánnak* – is volt szerepe. Megkockázatom: figyelmen kívül hagyhatatlan szerepe volt.

A bölény mint táplálék. Bölényvadászat az „ősidőktől” az 1600-as évek végéig

Szögezzük le rögtön, az észak-amerikai kontinens-rész őslakosai¹² többségének tápláléka nem a bölényhús volt, hanem hal meg kagyló. A hatalmas földterületet nyugaton is, keleten is óceán határolta, ott a tengeri élővilág, a szárazföld belsejében, tavak, folyók vizében, pedig az édesvizek élővilága szolgált táplálékkal. A bölény mellett sokféle kisebb-nagyobb testű állatra, madárra is lehetett vadászni. Arról sem szabad továbbá megfeledkeznünk, hogy nemcsak nomád vadász-gyűjtögető népek laktak ezen a földön, hanem évezredek óta letelepült, és növénytermesztéssel, kertészkedéssel foglalkozó népek is. Igaz azonban, hogy a Nagy Síkföldeknek (*the Great Plains*) nevezett régióban élők húsfogyasztását, ha nem is kizárólagosan, de legdöntőbben – *s leginkább jellemzőnek*¹³

tekintett módon – a bölényvadászat biztosította. Más kérdés, hogy a legkorábbi angol telepesek erről nem nagyon tudhattak, mivel az első helyeken, ahol a keleti parton megtelepedtek, ott nem igazán volt bölény, így aztán bölényre vadászó indián sem. Mely állításhoz illik azért még hozzátenni a következőket. A Síkságok világával ismerkedés idején már kétségtelenül megtudhatták (mint azt az arrafelé vetődött fehérek korabeli írott beszámolóí is tanúsítják), hogy nemcsak a nomád életet élő, de még a letelepült életmódot folytató, földművelő indián közösségek is vadásztak bölényre. Ahogyan azt a megélhetésüket biztosító mezőgazdasági munkálatok lehetővé tették, szabályos – *ciklikusan ismétlődő* – időközönként otthagyták falujukat, elvonultak, tábort ütöttek egy megfelelő vadászó-helyen, portyázni indultak, beszerezték húskészleteiket, majd néhány hónap múlva visszamentek a falujukba betakarítani a termést (illetve előkészíteni a következő évi termés biztosításához szükséges munkálatokra). Nicolas Perrot francia prémkereskedő (1646–1717) például így beszél erről az emlékirataiban.

E nagy eseményre [Perrot a nyári vadászatra indulásról beszél – *L. P.*] való föl-készülés hetekig is eltarthat, hiszen azt jelenti, hogy mindenki – férfiak, nők, még a gyerekek is – a falujuktól nagy,

olykor több száz mérföldnyi távolságot is jelentő utazásra kell, felkészüljenek. Az ily módon elnéptelenedő faluban csak a nagyon öregek és a betegek maradnak, meg az a néhány személy, akit azért hagynak hátra, hogy emezeket gondozzák, s ha kell, megvédjék.¹⁴

Vélhetőleg i. e. 8000 környékén (tehát nagyjából tízezer évvel ezelőtt) a régió lakosainak számára táplálékforrásul szolgáló nagytestű állatok közül a mamut is, a masztodon is kihalt. A tevéfélék is. Bele kellett tehát törődni abba, hogy szűkült a választék. Ez nem okozott gondot, a bölény fölmérhetetlenül népes,¹⁵ ide-oda vándorló csordái „minden igényt kielégítettek”, legelsősorban is azért, mert – s később majd látni fogjuk, e tulajdonság milyen egzisztenciális fontosságra tehet szert – e „minden igény” sosem haladta meg a népesség létfenntartását biztosító személyes/közösségi fogyasztás kielégítésének biztosítására való törekvést. Másként fogalmazva: az indiánok sosem vadásztak azért bölényre (vagy csak minimális, elhanyagolható mennyiségben) hogy *kereskedelmi* felhasználásra szánt árucikkeket „termeljenek”.

A bölényhús megszerzésének, a bölények levadászásának két fajtája volt ismert akkoriban. E technikákról szerzett tudásunk részben a régészek által feltárt leleteknek köszönhető, másfelől annak, hogy alkalmá-

zásukra persze nemcsak tízezer évvel ezelőtt, de még a kontinens „fölfedezését” követő egy-két évszázadban is sort kerítettek az őslakosok,¹⁶ tehát a fehér ember a leszármazottaiktól kapott információkra hagyatkozva, de – mint a fenti idézet mutatja – élő szemtanúként is ismerkedhetett a táplálékszerzés évezredekén átívelő történetével. Általánosnak látszik lenni az a szakmai vélemény, hogy az állatok elejtésének és „élelmiszeripari feldolgozásának” módja a sok ezer év alatt lényegét tekintve változatlan maradt. Ezzel együtt is csak egyfajta erősen *sematikus* vázlat bemutatására nyílik lehetőségem. Ne felejtsek el, hogy térben 1 300 000 km²-ről, időben majd' tízezer évről van szó!

A bölényhúshoz jutás egyik módja a *közösségi csorda-levadászás*. Az elnevezés jelzi: állatok tömegének¹⁷ gyakorlatilag egyetlen szinguláris időpontban véghezvitt elejtéséről van szó, nem pedig egy-két, magányosan kószáló bölénnyel végeznek a vadászok. Ha megismerkedünk a módszerrel, azonnal láthatjuk: nemcsak *jelentős számú* embert igényel a kivitelezése, de feltételezi a vadászok közötti *aktív, előre kitervelt kooperáció* meglétét is. Azaz olyan tevékenység-rendszert, melyben a résztvevők egész sor különböző és precízen szabályozott szerepelvárásnak tesznek eleget – szemben az *egyéni zsákmányszerzéssel*, amelynek során, még ha úgy esnék is, hogy több személy mű-

ködik közre egymással, a kooperáció módja leginkább csak konkrétan előálló egyedi helyzetekhez kísérel meg adaptálódni, nem pedig előre megszabott akciótervhez.

Az állatok elejtésének konkrét módja mutathat változatosságot, szűken technológiai értelemben azonban – a terep-adottságok függvényében – három alap-típusról beszélhetünk csak. A levadászás elsőként említendő módszere az úgynevezett „ugratás”. Ez abból állt, hogy a közösség tagjai (mint említettem: férfiak is, nők is, a nagyobb gyerekek is) valamilyen magaslat felé tereltek – előzetesen megkonstruált terelőakadályok segítségével – egy fölriasztott és menekülésre készített csordát. Ezt ügyesen a halálos lezuhanást jelentő sziklaperem felé terelték, ahol is aztán a kergetett állatok a mélységbe zuhanva (illetve egymást agyonnyomva) lelték halálukat. Amikor az akció befejeződött, akkor a férfiak és a nők nekiláttak a kiszorított állatok tetemének feldolgozásához (ennek mikéntjére rögvest visszatértek). Esete válogatja, hogy az ugratóhelyet milyen időközönként, milyen gyakorisággal vették igénybe; mindenesetre ez az egyetlen technológia, mely ugyanott egynél több ízben is használhatónak bizonyulhatott.

Másik – lényegét tekintve emettől nem sokban különböző – módszernek azt említhetjük, hogy a megfelelő

terepismerettel rendelkező indiánok kerestek valamilyen, a valamikori talaj felszínébe mélyen belevájódott kiszáradt folyó- vagy patakmedret, ún. *arroyót*; annak egy, a torkolattól följebb fekvő – szűkületét eltorlaszolták, s ugyanúgy, ahogyan az „ugrató” magaslatra, ebben az esetben a kiszáradt folyómeder falai közé épített „karámba” kergették a bölényeket, amelyek aztán az útjukat álló záró-kerítésen fönnakadva letaposták egymást, illetve a folyómeder a mostani talaj felszínénél kellően magasabb tetejéről legyilkolhatónak bizonyultak. (Az otthagytott kadáverek persze eltorlaszolták a torkolatot, az *arroyo* tovább már nem lehetett használható.) A feldolgozás technikája ugyanaz volt, mint az „ugratást” követően.

Végezetül, ha se magaslat, se patakmeder nem találtatott a vadászat-hoz, karámot kellett építeni, s abba belekergetni, -terelni a bölényt, majd pedig, ha már fogságba esett, akkor kíméletlenül legyilkolni. A tetemek megnyúzása és a mészáros-munka első fázisa – a földarabolásuk – a mészárlás helyszínén történt. A finomabb hentesmunkához és a feldolgozás egyéb formáihoz (a csontok feltöréséhez, a velő kinyeréséhez, a csontok kifőzéséhez) kicsit távolabb készítettek elő megfelelő terepet. Gödröket ástak, azok alját bölénybőrökkel betakarták, a gödröket megtöltötték vízzel, majd tü-

zet raktak, a vizet, a tűzön felhevített köveket beledobálva, fölforralták.

A húshoz jutásnak – mint céloztam rá – volt továbbá egy másik, az eddig felsoroltaktól alapvetően eltérő jellegű módszere, amikor is nem csordákat vesznek üzőbe, hanem magányos, a csordájuktól többé vagy kevésbé messze elkóborolt állatok elejtésére kerítenek sort. Minthogy a gyalogos indián általában nem tud versenyt futni a bölénnyel – márpedig az őslakos indián az idők kezdetétől nagyon sokáig gyalogos indián volt! –, a bekerítésre, üldözésre, és elejtésre csak akkor lehetett módja, amikor a klimatikus viszonyok a bölényt korlátozták a szabad mozgásban, az indiánnak pedig, aki föltaalta magának a hótalpat, biztosította a könnyűszerrel való szabad mozgást, miközben vadászszákmányai nehezen araszoltak a szügyig érő hóban.¹⁸

Térjünk vissza a létfenntartás biztosítása céljából szervezett közösségi tevékenység aktív kooperációt előfeltételező rendszerére. E nagytestű állatok levadászási módja ősidők – tíz-velahány évezred óta – technikailag ugyanaz volt. Minderről nem egyszerűen „anekdotikus érdekessége” okán kell szót ejteni, hanem azért, mert az „ősidőktől érvényes” technika nem egyszerűen csak *technikának*, hanem – s ez az a megértendő és átlátandó probléma,

melynek okán a bölénycsordák léte társadalmi kérdéssé fogalmazódhatott – *társadalomszervezési elvnek* is bizonyult. (Így aztán, amikor helyébe új technika lépett – erről, s társadalmi következményeiről majd a későbbiekben próbálok számot adni –, új időszámítás lépett életbe.) Úgy vélem, az igénybe veendő technológia általam kínált bemutatása, ha még oly sematikus is, érzékeltetni tudja, milyen komplexitású a megoldásra váró feladat, továbbá azt is, hogy *előzetes* megtervezést, a tervek – illetve a „szereposztás” – a közösség általi *elfogadtatását*, és technikai *kivitelezést* igényel. Megpróbálnám argumentálni.

Rövid összefoglalóból egyértelműen levonható az a következtetés, hogy egyfelől a bölény magatartását, szokásait kell árnyaltan ismernie a vadásznak, másfelől pedig az akció helyszínét kell töviről hegyire ismernie. A szakember így összegez:

a bölény-ugratás eredményes kivitelezése egy bonyolult műveletsor értő átgondolását előfeltételezi. Ez nem megy hosszadalmas előkészületi munka nélkül. Gondosan föl kell mérni a tágabb terepet, kiválasztani az akció megkezdéséhez megfelelő helyszínt, a „gyújtómedencét”, ahol a megkergetni szánt bölény-állomány megközelíthető. Meg kell tervezni a bölények az „ugrató” felé terelésének legjobb útvonalát. A program kidolgozása he-

tekig vagy akár hónapokig is eltarthatott – a bölények levadászására csak ez után lehetett sort keríteni. (...) A bölények hajszolása az ugratás helyszínétől igen nagy távolságból indulhatott, olyan „gyűjtőmedencéből”, ahol csordányi bölény tartózkodási helyét lehetett föltételezni. (...) ügyelni kellett arra is, hogy a vesztébe hajszolandó csorda összetétele megfelelő legyen (főleg nőstényekből és borjakból – na jó, fiatal bikákból – álljon, ne pedig ehetetlenül rágós húsú bika-matuzsálemekből).¹⁹

A közösségen belül léteznie kell tehát olyan bonyolultságú társadalmi munkamegosztásnak, mely lehetővé teszi, hogy akadjon valaki olyan, aki 1) rendelkezik azzal a legitimációval, mely képessé teszi megszerezni a természetfeletti hatalmak a sikert biztosító támogatását; 2) olyan, aki a közösséggel képes elfogadtatni az akciótervet; 3) szükség van a közösség valamennyi épkézláb tagjára, hogy a csordát kergetve eljuttassák azt a „vesztőhelyre”; 4) szükség van több portyázni induló személyre, akiknek feladata megtalálni a majdani táborhely körül azokat a helyszíneket, ahol a vadász-közösség csordá(k)ra lel; 5) szükség van harcosok olyan csoportjára, amely előőrsként átkutatja a majdani táborhely (és a csordák) környékét, nem tartózkodnak-e ott ellenséges csoportok, s ha igen, azok milyen harcerőt képviselnek;

6) szükség van erős férfiakra, akik kivágják azokat a fákat, amelyekből aztán karám készül majd, illetőleg a zsákmány földolgozásához szükséges tűzgyújtásra szolgálnak; 8) követ kell keresni ahhoz, hogy a bölények megfelelő terelésére szolgáló útvonalat kijelöljék; 9) szükség van a zsákmány földarabolásához és további földolgozásához, vízfordáshoz, víz-forraláshoz értőkre.

Mielőtt a technikai részletekbe belemerülnénk, egy dolgot nagyon nyomatékosan hangsúlyoznunk kell. Mindhárom változat határozottan *csak* közösségi szerveződésként képes működni, azaz: a közösség *egésze* által végrehajtott tevékenység. Nem csupán azért, mert néhány ember nem képes adott irányba terelni az állatokat – ehhez tömeg kell! –, de azért is (s ehhez megint csak embertömeg kell, melybe már nemcsak a férfiakat, de a nőket, s a bizonyos életkort megért gyermekeket is bele kell számítani), mert ezek a technikák úgy működnek, hogy a legyilkolt állatokat ott helyben föl kell dolgozni s hazaszállítani.²⁰ Azaz: a többi hasznosítható anyaggal együtt, ami nemcsak az állat húsát, hanem zsírt, csontját, csontvelőjét, valamint lenyúzott bőrét is jelenti (utóbbi ruházatul, sátoztakaróként etc. nélkülözhetetlen fontosságú), a táborhelyre szállításra előkészített állapotba hozni. A feldolgozott (illetőleg még további feldolgozásra váró) zsák-

mányt aztán a vadászó csoport szálláshelyére viszik, amire nincs szükségük, azt meg hagyják a helyszínen ott rohadni.²¹

Mindenki számára nyilvánvaló közösségi jellegéből következően, az ilyen processzus rendkívül erősen befolyásolja, hogy a megszerzett táplálékmennyiséget hogyan osztják el a közösség tagjai, az egyes családok között. Az elosztás *közösségi elosztás*.²² Itt és most egyetlen vonatkozást említenék meg, hogy később majd nagyon is visszaidézzem. Sem a nomád vadász-gyűjtögetőknél, a letelepedett mezőgazdálkodóknál (akik mégis minden évben útra kelnek vadászni) meg még úgy sem lelhető fel értelmes érv arra, hogy a közösségi zsákmány elosztásában a nőknek ne ugyanannyi szavuk legyen, mint a férfiaknak. *Egyenlő jogúak az elsődleges elosztás során is, amikor a felnőtt közösség az egyes családoknak jutó mennyiségek felől dönt, és egyenjogúak annak a másodlagos elosztásnak a során is, amikor a családon belül a különböző családtagoknak jutó táplálékmennyiségről kell dönten.* Mindez csak visszaigazolja azt, hogy

a vadászattal kapcsolatos hagyományos paradigmák többféle megfontolásból is kiigazításra szorulnak. (...) A „vadászás” nem redukálható az állat elejtésére; egész sor egyéb tevékenység is hozzátartozik, mint például az állat becserkészése, üldözése-követé-

se, csapdák és egyéb felszerelések készítése, a tetemek földarabolása, földolgozása, a tárolás és az elosztás. Ezek mind igen-igen lényegi elemei annak a folyamatnak, melynek során az egyének és családok élelemmel, ruházattal, egyéb nyersanyagokkal való ellátása megvalósul.²³

Az idézetben említett hagyományos paradigmák (legalábbis 1966, azaz a *Man the Hunter* címet viselő tudományos konferencia óta) a nagyvadak vadászását férfitevékenységnek tartják, szemben a nő gyűjtögetésre berendezkedett életformájával. Jarvenpa és Brumbach nemcsak ezt a véleményt magát, de a rá adott hagyományos magyarázatokat is elvetik,²⁴ s helyettük a nemek között kialakult társadalmi munkamegosztás gyakorlatias racionalitásában keresik a magyarázatot. Ha ugyanis vadászaton a hivatkozott komplex tevékenység-együttest értjük, akkor világos: ahhoz, hogy az élelmiszerfeldolgozáshoz, -tartósításhoz, -tároláshoz szükséges *rendkívül* bonyolult munka²⁵ elvégzésére megfelelő időben sor kerülhessen, az ehhez a férfiaknál sokkal jobban értő nőknek ezekre kell fordítania az idejét és a munkaerejét.

Ebben a fajta szervezkedésben sokkal inkább a munkaerő allokálásának a körülményekhez rugalmasan alkalmazkodó stratégiáját kell látnunk.

Csak ez teszi lehetővé, hogy a hús-hegyek kellő módon fölhasználható, elraktározható élelmiszer-tartalékká alakuljanak át. Ha ugyanis az elejtett zsákmányt nem sikerül kellő gyorsasággal majdani elfogyasztásra alkalmas módon földolgozni, tényleg nem tekinthető többnek hús-hegyeknél, rothadó dög-tetemeknél.²⁶

A halálra dolgoztatott indián *squaw*

Valamennyi európai gyarmatosítónak a kezdet kezdetén választ kellett tudnia adni arra a kérdésre, miféle alapon tartózkodik is ott, ahol találja magát. A kérdés kényelmetlen volt, a fehér ember saját magához intézte; az eszébe sem jutott, hogy oktalan állatnál többnek nem igen tartott bennszülöttek előtt gondolja magát számot adásra kötelezettnek.²⁷

Az egyik lehetséges válasz, amivel igazolhatta jelenlétét, egy magasabb instanciára, az Úr Istenre hivatkozott.²⁸ Isten a keresztyényekre bízta a világot. Patricia Seed szerint az ibériai félsziget lakói, a spanyolok és portugálok számára ennyi elég is volt, hogy jogot formáljanak az Amerikákra. Saját önazonosságuk zálogát katolikus hitükben vélték föllelhetni – a bennszülött annyiban volt más, mint ők, hogy pogány volt, bálványimádó, legfőképpen pedig kannibál. Az angol gyarmatosító ön-

igazoló ideológiája más volt. Ő abban lelte kedvét, hogy önmagát szorgosan munkálkodónak, tőkegyarapítónak lássa, s láttassa. Az indián meg annyiban volt tőle különböző *Másik*, hogy nem igazán rendelkezett semmiféle tőkével, helyváltoztató életet élt, legfőképpen azonban az volt fölróható neki, hogy vadásztevékenységet folytatott.²⁹ E fölfogás némi magyarázatot igényel. Érdemi kifejtésére természetesen nincs itt helyem, ezért csak vázlatos-röviden.

Nagyon izgalmas könyvében Seed azt állítja, hogy az angol telepesek fölfogása szerint, ami az „embert” és az „ember-mivoltot nem igazán elérőt” egymástól elválasztja, az a munkálkodás kötelességének, a „hajtsd birodalmad alá” isteni parancsának, egy *kulturálisan nagyon is meghatározott* módon történő eleget tevés – illetve annak hiánya. Azaz, még ha etnikailag nagyon szűkre fogott módon (vagyis az állattartó-földműves férfi munkájában) látta is megtestesülve azt, ami az „embert” a „szubhumántól” elválasztja, de a *munkavégzésben* látta. Amikor az angol telepes azt vallotta, hogy aki munkálkodó isten-teremtmény, az bizonyan ember, és *csak* az ember munkálkodó isten-teremtmény, s az őshonosról kimondta, hogy „nem telepes”, akkor ítéletet mondott ki fölötte: bizonyan nem Isten parancsolatjának tetszően él, fogyatékos erkölcsű.³⁰

Az angol telepes szemében az indián nem véletlenül nem volt több vadásznál. Fontos, és megmagyarázandó ez a meggyőződés. Az ő megíngathatatlan nézőpontját elfogadva, a földnek az a tulajdonosa, aki meg is műveli, s éppen ebből következően érezte kénytelennek magát arról meggyőzni, hogy az indiánban nem kell, s nem is szabad többet látnia állatokat hajszó vadásznál. Kohereus „világnézetet” megfogalmaznia azonban nem volt könnyű.

Középkori tradícióiból könnyűszerrel kiszakadni nem tudó gondolkodásmódja számára a földművelés azt jelentette, hogy valamilyen nagy testű háziállat munkaerejét igénybe véve (amihez pedig egyértelműen a férfi testi erejére van szükség) ekével fölshántjuk a földet. A földműves – aki a földet tulajdonolja, akinek tehát földtulajdona lehet – ezek szerint a család feje, a férfi. Ő a gazda, ő az úr a háznál.³¹

Az Újvilágban azonban a föld megművelése (nagy testű háziállatok nem lévén) nem így zajlott. A földet az asszonyok művelték meg, eke helyett kapával dolgoztak, ültettek, gazoltak, a férfiak csak az aratásban segítettek. Az angol földtulajdonfelfogás szerint a föld tehát csak az asszonyokat illethette volna meg. Ez azonban fogalmi képtelenségnek – fogalmazzunk úgy: elképzelhetlenségnek; még úgyabbul: elfogadhatatlan, tiltott elképzelésnek – bizo-

nyult az európai tradíciókból ki még nem szakadt angol telepesek számára. A gyarmatosító angol férfi félt is erősen; fenyegetve érezte magát, mi lesz, ha a felesége rásóhajt arra, hogy ő legyen a gazda. Gazdag propaganda-irodalom született gyorsan, mely teljes gőzzel igyekezett meggyőzni mindkét nembéli olvasóját, hogy az indián asszonyok élete iszonytatón nyomorúságos, megszakadnak a munkától; a szegény indián asszonyok, a *squaw*-k majd' belepusztulnak a robotba (*drudge*). Részben azért is dolgozzák halálra magukat, mert a férfiak henye módon csak a kedvteléseiknek élnek.

Néhány sorral feljebb úgy fogalmaztam, az angol gyarmati telepesnek két okból sem volt könnyű megnyugtató ideológiát találnia arra, miért jogos eltulajdonolnia az indiántól a földjét. Seed azt is megvilágítja, miért volt nehéz önellentmondás-mentes módon gondolkodni az indián férfiak vadászati tevékenységéről.

A normann hódítás után a győztesek a legyőzöttek számára megtiltották a nagyvadak (szarvas, őz, vad-disznó) vadászatát. Ezekre vadászni csak a királynak, illetve később az arisztokrácia tagjainak volt szabad. A *forest* szó, melyet ma mindközönként erdőnek fordítunk, eredeti jelentésében egyáltalán nem fákkal feltétlenül sűrűn benőtt ősvadont jelentett, hanem olyan, a király tu-

lajdonának nyilvánított *magán-* (tehát nem *köz-*) területet, ahol az ott élő állatokra (melyek így a király tulajdonát képezik) nem vadászhat senki, sőt, még az illetéktelen ott-tartózkodás is halállal büntetendő.³² A mindenki által ismert sherwoodi erdő (*forest*) tehát olyan magántulajdon, mely egy alapvető fontosságú királyi rituálé zavartalan végrehajtásának biztos lebonyolítását szolgálta; a nottinghami városbíró pedig, lehet ugyan, hogy sötét gazfickó volt, de Robin Hoodot nem azért próbálja meg elkapni, mert gonosz ember. Csak a kötelességét teljesíti.

Seed azt írja egyhelyütt:

Edward yorki herceg úgy nyilatkozott, hogy a vadászat arra szolgáló eszköz, hogy általa elkerülhető legyen a tétkelenség. (...) A privilégiumnak bizonyuló vadászat így tehát lehetővé tette a nemesek számára, hogy elkerüljék a tétkelenséget, ámde nem minősült olyan tevékenységnek (mint például a munkavégzés), mely ne lett volna összeegyeztethető nemesi rangjukkal. (...) A vadászás tehát olyan, nagyon is fontos eszköznek bizonyult, mely szemmel látható módon demonstrálta a vadász vagyonosságát és társadalmi rangját. Az elitbe tartozóknak voltak lovaik, vadászkutyaik, vadak tartására alkalmas ún. parkjaik; továbbá ismerték az illetet, azaz megfelelő viselkedést tudtak fölmutatni a vadászat során.³³

Tegyük ehhez hozzá, hogy bár közrendűek anyagi helyzetük okán amúgy sem tudhatták volna megengedni maguknak, hogy lóhátról vadásszanak, az angol lordok a II. század végén törvényt hoztak arról, hogy közrendűek ezt ne is tehessék meg.

A vadászás módjáról rendelkező korabeli írárok lépten-nyomon tele vannak az eljárás technikáinak és a szaknyelv bonyolulttá tételének azzal a sznobkodásával, mely semmi egyébre nem szolgál, mint annak megakadályozására, hogy az alsóbb társadalmi rétegeket és dicstelen vadászási eljárásaikat beilleszteni lehessen ebbe a rítusba.”³⁴

Mi lehet az eredménye annak, ha a vadászatról való gondolkodás e több évszázadra visszanyúló hagyományát az Újvilág őslakosai részéről tapasztalt vadász-életmódra vonatkoztatjuk? Seed szerint az angol telepes számára föl- és elfogadhatatlan, hogy az indián úgy vadászik a maga „vadászmezőin”, mint ha királyi privilégiummal rendelkeznék. Továbbá: a nemesember – tudván, hogy lustaság és tétkelenség a bűnök melegágya – alapvetően önnön erkölcsi karbantartása céljából tölti idejét vadászattal, s (még ha megeszi is) nem az elejtett állat húzáért. Az indián viszont a hús kedvéért. Az angolok szemében azonban a nagyvadra vadászás nem „megélhetést” biztosító munkavégzés, hanem – ha szabad

így fogalmaznom – „szabadidős tevékenység”. Könnyűszerrel lehetett tehát úgy látni, hogy miközben a földet megművelő indián *squaw* munkatevékenységet végez, az indián férfi a harci kalandokra merészkedésen túl nem tesz egyebet, mint henye módon szórakozással tölti az időt. Az indián férfi mint földtulajdonos: fogalmi összeegyeztethetelenség.

Az angol jog szerint a vadászás szakadatlan gyakorlása nem *feltétlenül* jelenti azt, hogy aki valahol vadászik, az egyben tulajdonosa is annak a területnek. A szabadidős tevékenységnek minősülő vadászattal összekapcsolódhat a vadászterület mint birtok magántulajdonlásának elfogadása – amint az királyok, főrangúak esetében rendre meg is történt. Azt azonban a gyarmatosító telepes nem kívánja elfogadni, hogy a szubhumán „vadembert” királyi privilégiumok illessék meg. Ha ugyanis elfogadná, hogy az indián az általa használt vadászterületet saját magántulajdonának tekinthesse, akkor ő maga rögtön rendkívül kínos helyzetben találná magát. Az angol jogrend mind tételes törvényei szerint, mind pedig a szokásjog alapján a fehér telepest birtokháborítás, illetőleg vadászás bűnében találná vétkesnek és megbüntethetőnek.

Térjünk most át a másik – a munkálkodás teológiailag előírt kötele-

zettségével s a munkatevékenység kérlelhetetlen szigorú definiálásával számos ponton összefonódó – legitimáló elvre. Mi a civilizációt képviseljük a vademberrel szemben! (Hogy „civilizáltságunk” miért jogosítana föl minket bármire is, azt tekintsük megválaszolást nem kívánó evidenciának.)

Mit jelent civilizáltnak lenni? Mint már láttuk, azt jelenti: dolgozni. Komolyan megdolgozni azért, hogy mind magasabbra hághassunk. Mint David D. Smits írja a fennebb írtak tartalmára rímelő című tanulmányában,

(e)gy angol férfi számára a létfenntartás tevékenységrendszere ne legyen kellemetes. A munkálkodás keresztény erény, az emberi boldogulás eszköze, az ember alacsonyabb osztályba tartozásának mutatója, egyszersmind nagyon is angol fajta gyógyszere annak, hogy a társadalmi „rakoncátlankodásnak” eleje vétessek. Nem vehető tehát félvállról.³⁵

S mit jelent még: civilizáltnak lenni? Azt jelenti: tisztelni, értékükön becsülni a nőket.³⁶

A később, más vonatkozásban még említett amerikai író, Dee Brown, az ötvenes évek közepén írt egy könyvet, *The Gentle Tamers* címmel.³⁷ A cím magyarra talán úgy fordítható: „A kedvességükkel szelídítők”. A könyvnek – mely valahogy

arra kíván választ adni, mi is volt a nő szerepe a Vadnyugat „meghódításában” (értsd: emberivé, emberileg élhetővé tételében) – egész érvelés-rendszere azt sugallja, hogy a marcon a Fehér Férfi a Vadnyugatot *fizikai-természeti-környezeti* vonatkozásaiban *házasította*, azaz *uralma alá hajtotta*, a társaul szegődött nő a maga szelíd praktikáival pedig *megszelídítette* a társadalmi környezetet (beleértve ebbe, természetesen, magát a mellette élő férfi-társát és a többi férfit – értsd: úgy általában a *társadalmi viszonyokat* – is). Ez, sajnos, megint olyan állítás, melyben bármennyire is van igazságtartalom, ebben a formában elfogadhatatlan. Valószínűleg egy, a témát fontosnak tartó történész véleményére kell inkább hagyatkoznunk, aki szerint

(f)érfiuralomra berendezkedett állam volt ez – csakúgy, mint valamennyi, amelyről a történelemben eddig emléknym maradt –, és a férfiak írta jogi szabályrendszer rendkívül erős hatalmat kínált, biztosított és tett továbbörökíthetővé a férfiaknak, hogy feleségük élete és ügyes-bajos dolgai fölött ellenőrzést gyakorolhassanak. A feleség – a törvény szakkifejezését kölcsönvéve – *feme covert* volt, akinek törvényadta polgári, politikai és tulajdonjogai a házassággal a férjévé lettek. (...) A nemek közötti ilyen viszony nem egyszerűen csak érfiuralmat jelentett, de a nő kizsákmányolá-

sát is. A nőknek azért kellett a maguk és ivadékaik létfenntartásához szükségesen felül is munkát végezniük, hogy a férfiak fölszabadulhassanak bizonyos fajta munkakötelezettségek alól, s így időt fordíthassanak nemtermelői tevékenységekre is. A férfiak egyértelműen azért foglalhatták csak el magukat a közélet feladatainak intézésével, mert a családon belüli munkamegosztás egyenlőtlen erőviszonyai a férfit haszonélvezőjévé tették a női és a gyerekmunkának; nem olyan formában, ami megtakarításokban vagy halmozódó tőkében mutatkozott volna meg, hanem abban az időmennyiségben, amivel a férfi „megkurtíthatta” azt, amit munkával kellett eltöltenie.³⁸

E nézőpontból érthetővé válhat az a biztonságvesztett állapot, amelyben az Újvilág gyarmatain szerencsét próbáló angol férfi találta magát, hiszen minden áron szerette volna egyszerre bizonyítani, hogy a nő egyenrangú a férfival, de azért a történelem alakítása mégis csak a férfiak által történik.

Több kutató egybehangzónak mondható véleménye szerint: a nők nem foglalkoztak prémvadászattal, nem voltak bányászok, érclelőhely-kutatók, földrajzi felfedezők; mint ahogy nem dolgoztak a *Pony Express* postaszolgálatánál futárként, nem tereltek szarvasmarhát, nem voltak katonai parancsnokok, politikusok, vasútépí-

tők, indiánokkal kereskedők – így vélhetőleg merőben lényegtelen elemnek bizonyultak a Vadnyugat fejlődése szempontjából.³⁹

Lovakrul...

Egyetértek azzal, ahogyan Dan Flores melankolikusan fogalmaz, miszerint

a Nagy Síkföldeken, az 1680 és 1880 között eltelt két évszázad alatt, vagy három tucat indián törzs ismerkedett meg a bölényvadászatnak azzal a lóháton űzött fajtájával s a vele járó kultúrával, amely a fehér amerikaiak – illetve a világ többi népe számára is – az „indián-mivoltnak” volt hivatva látványszerű definiáltságot kölcsönözni. (...) A tragikus végkifejlet, mely a Polgárháború után nem egészen 15 év alatt bekövetkezett, már része az Amerikai Egyesült Államok mitológiájának,⁴⁰

ennek ellenére szeretném egyértelművé tenni, hogy ebben az írásban (bármennyire kedvelem is John Wayne „lovassági westernjeit”) az Államok történelmében az *Indian Wars* (azaz: „indián háborúk”) néven emlegetni szokott 19. századi eseményeknek – pontosabban e háborúk utolsó, a Polgárháború utáni évtizedeinek szigorúan csak azokkal a vonatkozásaival foglalkozom majd,

amelyek a bölény-állomány alakulása szempontjából lehetnek érdekesek.

Mint ősrégészeti feltárásokból leletszerűen bizonyítható, az amerikai kontinensen őshonos állat volt a ló. Azonban korábban kihalt, mint az ember megjelent volna a kontinensen (vagy legalábbis korábban, mintsem az ember vadászni kezdhett volna rá; mindaddig nem bukkantak ugyanis olyan, a késő-Pleisztocén időkből származó archeológiai leletre, amely a lóval kapcsolatos bármilyen emberi tevékenység létezéséről vallana). Fogalmazzunk így: az indián mindaddig nem ismerte, nem ismerhette a lovat, ameddig a spanyol hódítók magukkal nem hozták Európából az Újvilágba. (Ismeretes, mennyire megrémült az inka hadsereg, amikor meglátta Pizarro szedett-vedett lovas katonáit, ennél tehát nem időznék el hosszasan.)

A mai Mexikó területét uralmuk alá hajtó, ott berendezkedő s még azon túl is terjeszkedő spanyolok, mivel a kontinensen nagy testű házi- (vagy háziasítható) állatokat nem találtak, egyszersmind kitapasztalták, hogy a terep- és a klimatikus viszonyok lehetővé teszik saját megszokott háziállataik életben tartását, természetesen otthoni földről szállították, tengeri úton, a fogyasztói igényeiket kielégítő szarvasmarhát, juhót, kecskét, disznót, háziszárnyast, valamint – s ez alapvető fontosságú

– a katonai, igazgatási természetű alaptevékenységekhez nélkülözhetetlen lovat. Hogy aztán hogyan népesült be Észak-Amerika lovakkal, az vitatott kérdés.

Egyes feltevések szerint a DeSoto, illetve a Coronado vezette, 1540-ben indított spanyol expedíciók során elvesztett, elbitangolt lovak szaporodtak el meglepően gyorsan. E hipotézissel, a ló-kérdés jeles szakértőjének számító Francis Haines szerint, több gond is akad. Mint megjegyzi, a ló olyan értéknek számított, hogy akár csak egyetlen ló elhullása elvesztése sem igen maradhatott az expedíció krónikása által fölemlítetlenül. Már pedig egyetlen ló (akár mén, akár kanca lett légyen is) nem képes elszaporodni. Két különböző nemű, de eltérő helyen és eltérő időpontban a szabad természetbe szabadult lónak is kevés esélye van arra, hogy egymásra találásukig életben maradjanak.⁴¹ Ugyanakkor – mint mondja – az expedíciók kapcsán egyetlen egyszer sem történik említés ló – s főleg nem lovak – elvesztéséről.⁴² Más kérdés, hogy Santa Fe városában a spanyol telepesek már az 1600-as évek elejétől foglalkoztak lótenyésztéssel, s rendszeresen tartott vásáraikon méneseik lovainak kereskedelmi értékesítésével is. Az úgynevezett pueblo-lázadás (1680–1692) idején a spanyolokat elkergették, a gazdátlanul maradt ménesek lovainak egy része nyilván szanaszét széledt, s a

rendkívül kedvező ökológiai közegben, „elvadulva”, háborítatlanul szaporodott.

Ami pedig a lovassá válást illeti, megfontolásra ajánlanám a következőket. Mit kezdhetett a lóhoz jutó, de a lóhoz nem értő, lóval még sosem találkozott indián egy lóval, amire szert tett? Leölhette, megehetette. Egyébre nem használhatta. Ahhoz ugyanis tudnia kellett volna, hogy hogyan kell tartani, eltartani, szaporítani – és hát persze az sem ártott, ha tudta, hogyan kell meglovagolni. Mindez a tudás egy-két ezer év alatt tapasztalatilag is megszerzhető. A Mexikótól északra élő indiánok ezt a tudást nem így szereztek meg. A spanyol hódítók Mexikó-szerte a maguk, rabszolgasorban tartott indiánjait tanították ki arra, hogyan kell a lovat gondozni, használni, betanítani arra, hogy sokféleképp használható legyen. A miszsiók, illetve magánszemélyek által tulajdonolt gazdaságokban ezekre az indián rabszolgákra hárult minden efféle munka, aminek gyors eltanulására „szorgalmazva” voltak, s a missziós farmokon lehetőségük nyílt megtanulni lovagolni is. A missziós farmokról – úgy hírlott – nem volt különösebben nehéz megszökni, s a környékbeli nomád népek valamilyenképpen menedéket találni a spanyol katonák elől, kiknek feladatuk volt a szökevénynek utána menni, őt üldözni, elfogni, s megkárosított

tulajdonosának visszaszolgáltatni.⁴³ Hogy szökéskor a menekülő indián néhány lovat is magával visz, azt kérik nem túlzott szigorral megítélni. (Valamivel csak el kell nyerni azok jóindulatát, akiktől azt várjuk, hogy bújtsanak, s a lekenyerezésre a lóajándékozás fölöttébb alkalmasnak bizonyulhatott.) A levéltári archívumok roskadásig tele vannak ilyesféle esetekről beszámoló korabeli dokumentumokkal.⁴⁴ A helyzet pedig – ahogy mondani szoktuk – ezt követően csak „fokozódott”.

Nem különösebben meglepő, hogy az indiánoknak a lóval való „ismerkedése” nem egyik napról a másikra ment végbe. Lassú folyamat volt; ha most eltekintek a finom distinkcióktól, nagyjából úgy fogalmazhatok, hogy az akkori mexikói határtól északi irányban haladt. Annyi biztos, hogy az 1700-as évek végére a Nagy Síkföldek indiánjai már mind ismerték a lovat – még ha nem is egyforma mértékben tudtak hozzájutni, s mindennapi életvitelükben hasznát venni. A lóval ismeretséget kötött indián egyre inkább rájött arra, mily csudás előnyökkel jár, ha vannak lovai.⁴⁵ Időnként nyilván vásárlás vagy cserekereskedelem révén is megpróbálhatott lóra/lovakra szert tenni, de sokkal kifizetődőbbnek tekintette azt, hogy rajtaütésszerűen lovakat rabolni próbáljon. Az erőviszonyok olyanok voltak, hogy a Mexikóhoz közel élő síksági indiánok – a ló ré-

vén immár fene mozgékonyvá válva – ezekkel a rajtaütésekkel gond nélkül tudtak behatolni Mexikó területére, ahol is minden évben állatok ezreit rabolták el. Ahogy azonban a ló használata általánossá lett, minden egyes indián nemzet fene mozgékonyvá vált, azaz módja nyílt arra, hogy rablóportyára induljon a szomszéd nemzetet meglátogatni, s annak lovait ellopni.

Úgy fogalmaztam: csudás előnyökkel jár, ha vannak lovai. Illik tehát sorra vennem, mik is lehetnek ezek az előnyök. Arról is illik szólnom majd, persze, mik lehetnek a hátrányai – ha ugyan vannak.⁴⁶ Kezdeném az *előnyökkel*.

Mindaddig, amíg az indiánok nem használhattak lovat, saját magukon kívül csak egyetlen, viszonylag nagyobb testtömegű háziállatukat, a kutyát használták (az ún. *travois*-karakott) terhek cipelésére, valahányszor új táborhelyre költöztek. Szakértők kiszámították, hogy az indián ló a kutyához képest nagyjából nyolcszor nagyobb súlyú terhet képes szállítani, s helyváltoztatáskor az egy nap alatt megtehető távolság lóval kb. két és félszer, háromszor nagyobb, mint kutyával.

További fontos előnye a lónak a kutyával történő összehasonlításban, hogy a ló nem ugyanazt a táplálékot fogyasztja, mint az ember, a kutya viszont figyelmen kívül nem hagyható konkurensünknek bizo-

nyul a táplálkozásban. Ez egy másféle olvasatot is lehetővé tesz: a kutya a síkföldek nyújtotta alapvető energiaforrást, a fűvet közvetve tudta csak felhasználni, azaz fűevő állatok hújának elfogyasztásával; a ló azonban közvetlenül a fű lelegelésével bocsátott energiát az indián rendelkezésére.

Ez aztán komoly elméleti viták bonyolítására teremtett lehetőséget a Leslie A. White kultúra-elméletének hívéül szegődött, vagy azt vitató antropológusok számára. A ló vajon (a kutyanál) hatékonyabb *szerszámnak* tekintendő-e, vagy pedig magasabb szintű *energia-hordozónak*, s ennek függvényében emelte-e (és mennyire?) a lovas-nomád síksági indián kultúrák szintjét a korábbi szinthez képest? Ez természetesen antropológiai szak-kérdés, s nem lévén antropológus eltekinthetek attól, hogy megválaszoljam. Annyit azonban meg kell jegyezmem e vita kapcsán, hogy a ló nem tekinthető *szerszámnak*. A *szerszámot* (például egy kalapácsot, fúrót vagy ecsetet) használat után lepucolják, aztán elteszik a *szerszámoszládába*, s csak akkor veszik elő újból (hogy félévente, naponként, negyedóránként-e – édes mindegy), amikor újból használni akarják. A ló esetében ez a „rendben elpakoltam”-hozzállás természetesen nem életképes. A ló lehet „szerszám” abban az értelemben, hogy a bölény elejtéséhez ugyanúgy szükség van a

„használatára”, mint a nyílvevőre, amit belelövök az állatba, annyi-
ban viszont nagyon is határozottan nem lehet az, hogy napi gondozást igényel (ennek elmagyarázását szükségtelennek tartom). A ténynél maradva egyszerűen úgy fogalmaznék, hogy a nem „letelepült-és-mezőgazdasági-termelést-folytató síksági indiánok” nem egyszerűen nomád vadász-gyűjtögető társadalmak, hanem nomád pásztorkodó életmódot folytató törzsek, még akkor is, ha úgy pásztorolják az állataikat, hogy folyvást ülnék rajtuk; egyszersmind azonban nem simán pásztor-népek, hanem ugyanakkor nomád vadász-gyűjtögetők is.

Szinte felesleges is megemlítenem az olvasó számára, hogy mérsékelt hatékonyságú ölöszerszámokkal szabadon mozgó állatra (s ebben az összefüggésben az embert is szabadon mozgó állatnak tekinthetjük) vadászni, nagyobb távolságból gyorsan megközelíteni, követni, ha menekül, majd elejteni, lovon sokkal könnyebb, mint gyalog. A lóra, lovakra szert tevés alapvetően új helyzetet teremtett a „lovas” indián törzsek számára, mind a tápláléklul szolgáló bölény vadászatában, mind a háborúskodásban.⁴⁷

A lovak birtoklása azonban *problémával* is járt, amit az indiánoknak, így vagy úgy, kezelniük kellett tud-

ni. Kezelték is őket – ahogy tudták... vagy ahogy nem igazán tudták. Vegyük hát ezeket is sorra.

A ló lényegesen nagyobb testű állat, mint a kutya, ebből következően már egy szem ló esetében sem lehetséges a családdal egy légtérben való együttlakás. Ráadásul nem egy szem lóval van családunként dolgunk, hanem öttel, hattal, tízzel vagy még többel. Minthogy az indiánnak nem szokása elkeríteni „magántulajdonát képező” lakhelyét, sem birtokát,⁴⁸ a drága (értsd: sokba kerülő) lovak elbitangolhatnak; még nagyobb gond, hogy a kutyával ellentétben a ló nem ugat, ha idegenek jelennek meg, márpedig arra bőségesen akadnak bizonyítékok, hogy – nagy értékű kincs lévén (na, meg virtus is van a világon!) –, a ló-rallás célzatú portyák gyakorlatilag mindennaposak voltak a Síkságokon a 18. században gyökeret eresztett indián törzsek között. Ez azonban csak *technikai, munkaerő-gazdálkodási* probléma. (A kamasz fiúkat rá kell állítani arra, hogy éjjelente ügyeljenek a ménesre... oszt’ jónapot.)

Akad azonban nehezebben megoldható *ökológiai* probléma is. Nyáron egyszerű. A ló füvet legel s jól lakik. Legalábbis, ha nincs aszályos időjárás, s van mit legelni. De mit csinál az indián ló télen, amikor hónapokig vastag hótakaró boríthatja a füvet? A mostani huszárnak, a népdal szerint⁴⁹ „jól van dolga”,

mivel nem kell szénát kaszálni a lovának, emez ugyanis „porcióba van kötve”. Ne lett volna képes az indián is arra, hogy rájöjjön: idejekorán (nyár közepén, legkésőbb nyár vége felé) neki kell látnia a takarmány-betakarításnak, hogy a tél közeledtével azzal kezdhesse táplálni a lovait? Nos, a kérdésre az a válasz, hogy ez a lehetőség nem adatott meg számára. Hogy miért?

Mint említettem, a ló esetében nagy előnynek számított, hogy táplálkozása nem fenyegette a ló társául szegődött ember táplálékhoz jutásának esélyeit. Az ember – II. Nabu-Kudurri-Uzur új-babilóniai királyt leszámítva – nem legel a mezőn fűvet. A ló viszont igen. Mint azt ökológiai szakemberek állítják, a ló 80 százalékos átfedéssel ugyanazt legeli, amit a bölény. Míg azonban a bölény – egymillió négyzetkilométernél is nagyobb területen – szabadon vándorolhatott, hogy a klíma adottságainak megfelelően⁵⁰ legelni való minőségű fűvet keressen magának, s ugyanígy a befogatlan vadló, a musztáng is szabadon kószálhatott a préryn, az indián nem hagyhatta a lovát elcsatangolni. Ő is vándorolt persze, az ő mozgásának azonban bonyolultabb létfeltételekhez való igazodási kényszerek szabtak irányt. (A nomád indián törzsek nem pásztornépek voltak, hanem – még akkor is,

ha nem gyalog, de lóháton mozogtak – vadász-gyűjtögetők. Azaz: lovaikat nem ették meg, táplálékszerzéshez vadászniuk kellett.)

Mint a szakirodalomból tudni lehet, a nomád pásztornépek egy része – nomadizálásának módjától függően – nincs berendezkedve takarmánytárolásra. Mint rögvest érvelni fogok mellette, erre *nem is lehet* berendezkedniük. Itt az Idegenlégió jelmondata van érvényben: *Marche ou crève!*

(Személyes vonatkozású adalék, ezért e zárójelek között háritom el magamtól a szakirányú tájékozottságra szert tenni akaró erőfeszítéseimet jutalmazni szándékozó ünnepléseket. Vér Márton turkológus barátomtól egy írásának elolvasása után⁵¹ kérdezősködni kezdtem a karavánutakat bonyolító tevék felől. Szellemi horizontomat tágítandó, küldött nekem egy tanulmányt,⁵² én most annak megvilágító erejű gondolatmenetét fogom majd kölcsönvenni a szerzőjétől. A Khivai Kánság ellen 1839–40-ben indított és katasztrofába fordult orosz hadjárat, illetve az Indus hadseregének az Afganisztán ellen ugyancsak 1839-ben indított hadjárata kapcsán a Morrison által írottakból azt lehet megtudni – büszkén osztom meg frissen szerzett tudásomat az Olvasóval! –, hogy egy tevének napi 10–20 kg növényi táplálékra van szüksége, amit *normál* körülmények között napi útja során

le is legel. Ha ebben akadályoztatva találták volna magukat a brit hadsereg tevői, akkor – figyelembe véve a hadvezetés által szükségesnek ítélt létszámukat – a beszerzendő takarmány alsó hangon napi 300 tonnára rúgott volna. Tekintve, hogy a teve teherhordó képességének felső határa kb. 300 kg, ez azt jelentette volna, hogy ha a hadsereg összes tevéje takarmányon kívül *semmi egyéb terhet* nem szállított volna (tehát: se fegyvert, se lőszert, se pokrócot, se kötszert, se ételt, se konyakot, se semmi egyebet!), vészhelyzet esetén ez a takarmánymennyiség 30 napra lett volna elegendő. Próbáljuk ezt a termékeny gondolatmenetet most lovakra alkalmazni!)

A Pawnee indiánokról (méneseik lovainak számát az 1800-as években 6–8000-re becsülték), Kinbacher szerint, az őket ismerők elég határozottan állították, hogy szép számmal akad közöttük olyan család, amelynek 20 vagy annál is több lóva van. (Egy másik szerző meg a Comanche és a Kiowa-indiánokról állítja, hogy 19. század eleji becslések szerint egy átlagos családnak 35 ló meg öszvér volt birtokában,⁵³ ami – mint mondja – *ötszöröse vagy hatszorosa* annak a számnak, amire a vadászathoz és a cókémókok helyváltoztatáskor szükséges szállításhoz alap-szinten szüksége lehet.)

Egy lónak, szakértők szerint napi 7,5–15 kg szénát kell kapnia. Továb-

bá, ha 0°C alá esik a hőmérséklet, fokenként 1 százalékkal több energia-bevitelt kell biztosítani (ha tehát jól gondolom, akkor ez mínusz 10 fok esetén napi háromnegyed-másfél kílóval többet tesz szükségessé). Ilyen paraméter-értékek mellett 20 ló esetében legkevesebb napi 160–320 kg szalastakarmányra van szükség. Ha ekkora mennyiséget, mondjuk, három hónapon keresztül kell biztosítani (s arrafelé hosszúk és kemények tudnak ám lenni a telek!), az minden egyes, 20 lóval rendelkező család számára azt jelenti: az amúgy szállítandókon felül (*tipi*, ruhák, edények, tárolt élelmiszerek, és a többi), még pluszba' 13–27 tonna takarmányt kell a téli táborhelyre elszállítani⁵⁴ (ahol aztán nincs semmi, amiben a soktonnányi takarmányt tárolni is lehetne).⁵⁵ Ami nyilvánvalóan hagyományos lázálom.

A *félnomád* lovas törzseknek – életmódjukból következően – még takarmány *begyűjtésére* sem állhatott módjukban fölkészülniük. Vegyük szemügyre, mondjuk, a (félíg-meddig) letelepedett életmódot folytató Omaha indiánokat, akik 1775-ben alapították korabeli feljegyzésekben *Big Village* néven emlegetett településüket. Ők, hagyományos gazdálkodásuknak megfelelően a következő módon éltek „Omaha körforgás” néven számon tartott, mindig újra ismétlődő vándorútjukat.

Az évente újrakezdődő ciklus májusban indult, amikor is elültették a kukoricát. Júniusig, júliusig ápolták, majd gyakorlatilag az egész falu (a betegeket és a gondozásukra hátrahagyottakat leszámítva) elvonult a nyári bölényvadászatra. A naponta fölszedhető és odább költöztethető *tipi*ekkel, a törzs rituális tevékenységeinek nagy részére állandó lakhelyüktől messze távolban kerítettek sort. Falujukba visszatérőket úgy időzítették, hogy szeptemberre, a termények betakarításának idejére haza kerüljenek. Októberig otthon is maradtak, hogy novemberben és decemberben kis csoportokba verődve a folyópart mentén őzre és vadmadarakra vadásszanak. Januárban gyűltek vissza, hogy elvonuljanak, s márciusig valahol bölényre vadásszanak. Áprilisra visszatért az egész törzs a faluba.⁵⁶

Ebből az ütemtervből elég egyértelműen következik, hogy abban az időpontban, amikor szénát kellett volna kaszálni – s nem is keveset: tíz, húsz, huszonöt tonnányit! –, a nők munkaerejének 100 százalékát lekötötték a mezőgazdaságban elvégzendő munkák.

A síksági indián törzsek persze hamar rájöttek arra, hogy az amerikai nyárfa kérge és vékony gallyai kiválóan képesek a lovak táplálásában a szénát helyettesíteni.⁵⁷ Ennek beszerzése azonban az érvényes munkamegosztás szerint a nőkre hárult,

ami rendkívül megnövelte munkaterheiket.⁵⁸ Hozzátenném: a ló nemcsak eszik, iszik is. Napi 25–35 liter friss vizet. 20 ló, napi 500–700 liter friss vizet. Biztosítani, hogy ez naponta rendelkezésre álljon, szintén a nőkre hárult. (Meg, persze, pluszba’ még, mindaz a munka, amivel a „mindennapi normál életvitel folyamataiban” a nőnek kell törődnie.) Ennek következtében (is) rendkívüli mértékben növekedtek a családon belüli feszültségek. S ha mindez nem lett volna elég, a különféle feszültségek kezdték szétrágni a társadalom szövetekét is. Mire az indiánok rájöhettek volna, hogy baj lesz, addigra a baj voltaképp már megtörtént.

A „nemes vademberek” társadalma

Rendes nagyságú könyvtár kellene ahhoz, hogy beleférjenek mindazok a könyvek és tanulmányok, melyek a Nemes Vademberről szóló elbeszéléseknek, illetve az emezek elemzésével, értelmezésével foglalkozó tanulmányok gyűjteményének kívánnának elhelyezést biztosítani. Sietek leszögezni, írásom egyáltalán nem ambicionálja, hogy e képzeletbeli könyvtár valamelyik polcán porosodjék.

Mind a filozófiatörténet, mind a történettudomány, mind a filológiai stúdiumok számára közhely, hogy

a Nemes Vademberről író európai szerzők soha az életben nem találkoztak nevezett személlyel. Társadalmi viszonyainak „leírása” semmi egyébhez nem kellett számukra, mint saját európai, 18. századi társadalmuk kritikájának természetjogi legitimálásához.⁵⁹

Nem kívánok azon elidőzni, hogy az ideálnak tekintett törzsi, *állam nélküli* társadalmak mennyiben tekinthetők – mint azt filozófusaink hitték – az egyenlőség társadalmainak. Annyi bizonyosan állítható, hogy „egyenlőbbek” voltak, mint azok a rendi tagoltságúak, amelyekben a kritikus szemléletű európai filozófusoknak élniük adatott. Ezeket a hagyományos – Pekka Hämäläinen is óvatosan fogalmaz – *relative* egalitárius társadalmakat,⁶⁰ a lónak a Nagy Síkföldeket belakó indián törzsek körében elterjedése, más társadalmi folyamatok ezzel egyidejű fölléptével együtt, végül is szétverte. Hogy e társadalmak belső rétegződése nem érte el azt a fokot, sem pedig a rétegek, valamint kultúráik közötti éles cezúrákat, melyeket az európai/amerikai kapitalizmus kialakulása létrehozott,⁶¹ az természetesen lehet elemzés tárgya, az azonban nem kétségbe vonható, hogy a „ló-használat” következményei radikálisan szétverték ezt a társadalmi berendezkedést. Két szempontból is. Az egyik – mint már mondtam – a nők helyzetének erős romlása. A másik a gazdagok és

szegények közötti „osztálykülönbségek” megjelenése.

Nem kívánok etnográfiai részletességű leírásokba bocsátkozni a különböző indián társadalmakban érvényes *gender*-viszonyokról,⁶² elég talán annyi, amit korábban említettem, hogy a munka társadalmi megosztásában a két nem státusa között nem mutatkozott érzékelhető különbség, vagy legalábbis annyi bizonyos, az indián nőknek lényegesen egyenrangúbb szerep jutott, mint a fehér társadalomban *biológiailag* nőneműeknek. Hozzá kell azonban tennünk, hogy mindez csak abban a társadalmi kontextusban bizonyult igaznak, amelyben a táplálékszerzés kielégítésének igénye (értsd: a bölény vadászásának mértéke) nem haladta meg a népesség létfenntartását biztosító *személyes/közösségi fogyasztás* akadályozatlanságának biztosítására való törekvést. Másként fogalmazva: nem azért vadásztak bölényre, hogy *kereskedelmi* felhasználásra szánt *áru-cikkeket* „termeljenek”.

Nos, annak, hogy a bölény lóhátton vadászása általános gyakorlattá vált, egymással összefüggésben két fontos következménye lett. Az egyik az, hogy megszűnt a vadászat közösségi – és közösséginek is tekintett – tevékenység lenni; szükségtelenné lett az általam korábban részletezett kooperáció. A vadász (aki mostantól

kezdve már kizárólag csak az indián férfi!) fölül a lovára,⁶³ megkeresi a bölényt és lenyilazza. Az állat azé, aki elejti. Hogy mi legyen vele, azt ő szabja meg: ezek húsból táplálék lesz; amazok bőrét eladom, s a kapott pénzen majd puskát, lőszert, rumot veszek, meg az asszonynak gyöngyöt.

Ez a társadalmi praxis szigorú kettséget vezetett be a két nem közötti munkamegosztásban: ezentúl a vadászat kizárólagosan férfi-tevékenységgé vált, míg a bőrök kikészítése a nők feladata lett. Ez korábban is így volt, amikor a bölényvadászat „irha-hozadéka” csak a személyes fogyasztási igények kielégítésére szolgált, azaz a család mobil lakóhelyéül szolgáló *tipik*, nemkülönben a viselendő ruhák elkészítésének alapjául szolgált. Most azonban a bölényvadászat árutermeléssé lett; célja innentől az volt, hogy valamilyen formában a fehér kereskedőknek eladható áruként kerüljön forgalomba.

A tény, hogy a lovas indián lényegesen több bölényt tudott elejteni, s meghozhatta azt a döntést, hogy a zsákmány nagy részét irha (vagy csupasz bőr) formájában bocsátja árucikként áruba, rendesen szétverte a hagyományos indián családstruktúrát. Félreértés ne essék, eszem ágában nincs univerzálíákat hirdetni az indián családszerkezetéről. Olvasmányaim alapján emezt hosszú időn keresztül viszonylag kiegyensúlyo-

zottnak tekintették. Az is általános vélemény, hogy a poligínia ritka volt a törzsekben, mert nagyon kevés vadász volt csak képes arra, hogy több feleséget el tudjon tartani, valamint az is, hogy egy indián férfinak általában maximum három felesége szokott lenni, ebből egyik az ún. főfeleség, a másik kettőt a férfi csak a főfeleség beleegyezésével veheti el, s a feleségnek kiszemeltek általában a főfeleség rokonsági kötelékébe tartoznak. Milyen helyzet állhatott elő, amely fölmozsolta ezt a rendszert?

Legyünk gyakorlatiasak. Egy feleség, még ha egész héten napi 24 órán keresztül megállás, szünet nélkül dolgoznék is, adott számú bölénybőrnél többet nem tud eladni vihető, kikészített állapotba hozni. 24 óra munkával 24 óra munkánál többet igénylő kikészített bőrhöz nem jutsz. Ha ennél többet akarsz, több feleségre kell szert tenned. Így került sor a síksági indián törzseknél, új módiként, a negyedik, ötödik, hatodik stb. számú feleségekkel való házasságkötésre. Ezek persze többször annyi bőrt tudnak eladás-kész állapotba hozni, mint amennyivel egyetlen feleség szolgálni tudna. Vegyük azonban sorra a következőket. Ezeket a sokadik számú feleségeket az indián és a fehér köznyelv nem véletlenül nevezte „rabszolga-feleségeknek”. Mint Hämäläinen megjegyzi,

annak ellenére, hogy milyen rettentően sokat kellett dolgozniuk, mégis igen gyakran alárendelt helyzet jutott nekik a családban – ami pedig nagy általánosságban nem volt jellemző a nők helyzetére (!!! – L. P.). Nagyon kevés személyes holmi fölött rendelkeztek, ruhájuk általában rosszabb minőségű volt, és gyakran előfordult, hogy a férjük rosszul bánt velük – a férfiak egyre gyakrabban alkalmaztak erőszakot arra, hogy fegyelmezzék növekvő létszámú „munkaerő-állományukat”.⁶⁴

Közelítsük másfelől ezt a kérdést. A lovat használó törzsek gyakorlatilag semmit nem tettek az új életvitelük folytathatóságát biztosító lóállomány „újratermelésére” (értsd: tenyésztésre, szaporításra). Arra sem törekedtek, hogy a síkságokon még igen szép számban található vadlovakat befogják és betörjék.⁶⁵ Ehelyett más indián törzsek lovait kötötték el. Ennek több következménye is volt.

1) A 19. század során nőttön nőtt mind a bölénybőrrel/prémmelel való üzletelés, mind a ló-rabló portyáknak a törzs életében betöltött fontossága. Mint gazdagsághoz és hatalomhoz jutást biztosító ténykedések, emezek esetenként még a vadász-tevékenységnél is fontosabbnak bizonyulhattak. 2) Mind a kereskedelem, mind a rablás férfi tevékenység volt, ebből következően a

férfiak *kizárólagos* politikai és gazdasági előnyökre tettek szert a meggazdagodásban. 3) A kereskedelem vagy rablás révén szerzett jószágok a rájuk szertevő magántulajdonának minősültek. Ennek következményei a 18. században még nem nagyon voltak átláthatóak, a 19. századra azonban már kritikussá vált a helyzet

– írja egy tanulmányában Alan M. Klein.⁶⁶ Majd így folytatja:

Ahogy egyre inkább a bőlénybőrrel, -írhával való kereskedelemre álltak át az indiánok, s föltértekelődni gondolták a lovakkal-rendelkezés (gazdasági előnnyé konvertálható) hasznát, úgy születtek egyre-másra a termelési viszonyokban az olyanfajta változások, melyek határozottan kedveztek a férfiaknak, a nők számára azonban rendkívül előnytelennek bizonyultak.⁶⁷

Vegyük ehhez hozzá, hogy az eladásra szánt bőrök kikészítéséhez rengeteg női munkaerő befektetésére volt szükség.

Egyre inkább csak a több feleséggel rendelkező indián férfiak tudtak bőrök eladásából vagyont fölhalmozni. Minthogy azonban a menyasszony-pénzt lovak ajándéku adásával kellett megfizetni, egyre inkább csak a több lóval is rendelkező tehetősek köthettek egynél több házasságot. Ilyen körülmények között a vagyon, a megbe-

csültség és a hatalom koncentrációja elképesztő méreteket tudott ölteni.⁶⁸

Visszaulva arra az antropológiai szakkérdésre, hogy a ló vajon szerszám-e, avagy magasabb szintű energiahordozó, én, lehetséges alternatívaként, megkockáztatnék egy harmadik választ. A lóból *tőke* lett!

Ami a legfontosabb, a termelésnek ebben a rendszerében a gazdagok igen könnyen gazdasági előnyt húzhattak abból, hogy több lovuk is van. Így például a feketelábú indiánok között a gazdagoknál megszokott rutin volt, hogy a szegényebbeknek, azért, hogy ők is vadászhassanak, lovat adtak kölcsön; a lovat kölcsönvevő megtarhatta az elejtett bőlény húsát, a lenyúzott bőrök fele (vagy akár az összes) fizetségül a kölcsönadót illette meg, aki aztán ezeket eladhatta a kereskedelmi ügynökség állomásán (...) Ez a gyakorlat biztonsági hálót jelentett a lóban szűkölködő szegény családoknak, azonban aránytalanul nagy haszonhoz juttatta a sok lóval rendelkezőket, akik így egyfajta proto-kapitalistákká váltak: bért fizetve embereket fogadtak fel, kerülték, hogy kétkezi munkával kelljen bajlódniuk, s mivel privilegizált módon juthattak hozzá a termelőeszközökhöz, illetve a mindent egyre inkább átfogó piachoz, így egyre nagyobb vagyona tettek szert.⁶⁹

1. A kedves Olvasó, ha nem olvasta volna még, kölcsönözze ki a könyvet valamelyik könyvtárból, vagy vegye meg antikváriumban. Hálálkodva fogja áldani a nevemet.
2. Lásd „Az empirikus szociológiáról mint szépirodalmi mesterségről”. In Léederer Pál: *A szociológus, a módszerei, meg a szövege. Rögeszme-félék a mesterségről*. Új Mandátum, 2002, 184–185.
3. „Minden jenki hazudik”. In Eric Knight: *Sam Small csodálatos élete*. Európa Könyvkiadó, 1971, 16. oldal. Szabadjon megjegyezmem, hogy Mr. Smith-nek természetesen a lehető leglaposabb és legelkoptatottabb újságírói közhely tolul válaszként ajkára. Örömmel jelentem az Olvasónak, hogy a „mennydörgő léptű csorda” (amerikaiul: *the thundering herd*) még a 20. század végi lapokban is virul. Külön nyomozást természetesen nem végeztem e tárgyban, de jelenthetem: a 20. század végén valamennyire közfigyelmet keltő elképzelés, a *Buffalo Commons* projekt kapcsán (magyarul talán úgy adhatnánk vissza: „Közlege-lőt a bölényeknek!”) egy, a média működését vizsgáló kritikus hangvételű tanulmány idéz olyan újságcikkeket, amelyekben ez a közhely-kövület előfordul.
4. Uott.
5. Mint egy tanulmány szerzője megjegyzi: az amerikai köznyelv a *buffalo* szót részesíti előnyben, a tudományos szóhasználat a *bison* szót. De bizvást mondhatjuk – véli –, a *buffalo* szó semmivel sem rosszabb, mint az, ha Amerika őslakosait mai napig indiánnak hívjuk.
6. Jó, a *kafferbivaly* Afrikában mennydörög, de arról nincsenek világirodalmi ismereteim; csak annyit tudok róla, hogy vadászata igencsak veszélyes.
7. Kipling, Rudyard: *A dzsungel könyve* (fordította Benedek Marcell).
8. Forrás: Wikipédia, *Bölény* címszó.
9. Lásd Zontek, Ken: *Buffalo Nation: American Indian Efforts to Restore the Bison*. University of Nebraska Press, 2007, 2–3.
10. A függetlenségi háború idején ugyanis voltak olyan indián törzsek, melyek az angol hadsereget támogatták, így tehát ellenségei voltak a születőfélben lévő amerikai nemzetnek. Hogy más indiánok meg az amerikaiak szövetségesei voltak, arról hajlamosak voltak megfeledkezni, s arra az általánosító következtetésre jutottak, hogy az indián – vérszomjas ellenség. Így az amerikai fehér ember indián-gyűlöletét nem volt nagyon nehéz sem életben tartani, sem átörököteni a megváltozott körülmények között élő késő generációkra sem. Hogy a száz évvel később bevándorolt svéd vagy német migráncs lelkében miért szökkent szárba az indiángyűlölet, már kicsit nehezebben magyarázható – de magyarázható.
11. Wieggers, Robert P.: A proposal for Indian slave trading in the Mississippi valley and its impact on the Osage. *Plains Anthropologist*, Vol. 33. no. 120. (May, 1988), 187.

12. Nem visz rá a lélek, hogy a „kapcsolatteremtés” előtti évezredekben élt népeket az „indián” névvel illessem. Közösségeik nyilván valamilyen névvel illették magukat, különbséget téve maguk s a környékükön élő (vagyis számukra ismerhető) más közösségek között. Hogy milyen névvel titulálták magukat, arról természetesen fogalmunk sem lehet. Valószínűsíthető, hogy rájuk is érvényes lehetett, amit Patricia Seed az európai hódítás körüli időkről mond, miszerint az egyes bennszülött csoportok olyan nevet adtak maguknak a saját nyelvükön, ami a többi élőlénytől, az állatoktól különböztette meg őket, valami olyasmit jelentvén tehát: mi azok vagyunk, aki *ember*. Persze különböző szomszédaikra is találtak beazonosításul szolgáló nevet. Ez lehetett utalás arra, hogy hol élnek („a keletiek”, „a hegylakók”), milyen technológiákat alkalmaznak („az íjkészítők”, „a lándzsavető-gyártók”); azokat a közösségeket, melyekkel ellenséges viszonyban álltak, valamilyen vaskosan sértő névvel illették; az irokézekre az Iroquois nevet a franciák valamelyik szomszédos, algonkin nyelvet beszélő törzstől tanulták el (*Iroqu* = csörgőkígyó), ők maguk *haudenosaunee*-nek (= akik hosszú házakban laknak; *people of the longhouse*) nevezték magukat. Lásd Seed, Patricia: *American Pentimento: The invention of Indians and the pursuit of riches*. University of Minnesota Press, 2001. Appendix, 193. S ha már törzsneveknél tartunk, az indián törzsek (vagy nemzetek) nevének magyarra átültetésében Sz.

Kristóf Ildikó módszerét követem. „Azon elnevezéseket, amelyeknek létezik a magyar nyelvben – irodalmi, történeti stb. – szövegekben már meghonosodottnak tekinthető változata (például apacs, irokéz, szíu stb.) ebben a formában adom meg. Az összes többit (...) az amerikai angol nyelvben bevetté vált formának megfelelően, megőrizve a népnevek nagybetűvel kezdődő írásmódját is.” Lásd Sz. Kristóf Ildikó: *Tárgyak, szövegek és a „bennszülöttek nézőpontja(i)”*: Kulturális ideológiák és/vagy posztkoloniális újraértelmezések az amerikai indiánok – és kutatóik – körében. In *Ethnolore*, 2012, 3. 5. lábjegyzet.

13. Hogy a síksági lovas indián kultúrák képviselői mennyire kevésbé alkalmasak nemcsak, hogy Észak-Amerika indiánjainak, de még a kontinens-rész a Rio Grandétól északra fekvő területén élő törzseinek *kizárólagos* képviselőit, az persze szakmai közhely. A filmipar azonban, melyről már Lenin elvtárs is fölismerete, hogy a legfontosabb művészeti ág, könnyűszerrel maga alá gyűrte a szakmát.
14. Idézi Lehmer, Donald J.: *The Plains bison hunt – prehistoric and historic*. *Plains Anthropologist*, Vol. 8. no. 22. (November, 1963), 214.
15. A különféle laikusok százmilliókra, majd száz millióra tették a „legendás idők” bölényeinek számát (nagyjából a 18. század végéig tartónak tekintve a legendás időket). A tudományos igényű becslések kezdetekben 60 milliónál állapodtak meg, a 20. század végén (jóllehet a

konszenzus e téren még nem tekinthető teljes körűnek) a szakemberek többsége – a klimatikus viszonyokra, illetve a síkságok fűvének „eltartó-képességére” hivatkozva – nagyjából 30 millióra taksálja a bölényeknek a helyzet drámaivá válása előtti időkre érvényes létszámát.

16. A „Betörte a fejét” (*Head-Smashed-In*) néven számontartott ugratónál, például, az egymást rétegesen borító csontokból álló csontágy 10 méter vastagnak bizonyult, az itt feltárt állatcsontok legöregebbjei i. e. 3500 körüliek, a legfiatalabbak i. sz. 1300 körüliek.
17. Sok ok miatt kevés az olyan régészeti lelőhely, ahol pontosan meg lehetne állapítani, hogy a lelet-együttesben egy *egyszeri* levadászással hány állatból állt a zsákmány, s még ha megállapítható is, ez semmi támponttal nem szolgál arra, hogy egy másik, más helyen vadászás alkalmával mi lehetett az eredmény. Az átlagok és szórások számolgatásának én tehát nem sok értelmét látom – kicsit precízebben fogalmazva: *semmi* értelmét.
18. Ez a fajta vadászat – természetesen – nem eredményez régészetiileg detektálható lelőhelyeket.
19. Walker, Ernest G.: An overview of prehistoric bison hunting on the Great Plains. In Cunter, Geoff – Bill Waiser (eds): *Bison and People on the North American Great Plains. A Deep Environmental History*. Texas, A&N University Press, 2016, 139.
20. Ugyan a higiénés előírások és eljárások csiszolatlanabbak lehettek, mint napjainkban, továbbá az akkor élők

vélhetőleg jobban bírták a gyűródést, mint mi, az azért valószínűnek látszik, hogy nem volt megengedhető napokig „vacakolni”, mielőtt otthon elkezdhetnék volna szárítani, füstölni, bárminő formában tartós fogyasztásra alkalmassá tenni a megszerzett húst. Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy a biológusok pontos kalkulációkat végeztek arra vonatkozóan, hogy nemét, életkorát, valamint a földarabolás és további feldolgozás módját figyelembe véve, „kilóra” mennyi húst jelenthetett egy-egy zsákmány-állat. Természetesen arra is születtek becslések, hogy egy felnőtt férfinak/nőnek, gyermeknek vénembernek napi hány kiló bölényhúsról volt szüksége – mindezzel azonban inkább nem terhelném a kedves Olvasót. Annyit azonban hozzá kell tenni mindehhez, hogy ezeknek a becsléseknek az alapján számítanak ki az ezzel foglalkozó szakemberek olyan értékeket, hogy valamely adott pillanatban adott helyen élő indiánoknak egy évben hány bölényt kell elejteniük ahhoz, hogy (valamilyen szinten) megélhessenek, s hogy ennyi bölény elejtésére van-e mód úgy, hogy az ökológiai egyensúly hosszú távon fönnttartható maradjon. A részleteket megint csak mellőzve: meglehetősen egyetértés mutatkozik abban, hogy személyenként nagyjából évente hat és fél, hét bölénnyel érdemes számolni. Ha egy pillanatra komolyan vesszük ezt a fajta számolgatást, akkor bizvást mondhatjuk, 30 millió bölény 4 285 714 ember számára képes évi hét darab tetemmel szolgálni. Mind-

- addig, tehát, ameddig a bölényvadászat a létfenntartáshoz szükséges személyes fogyasztás kielégítésére szolgál, addig az őslakosok nem veszélyeztetik az ökológiai egyensúlyt.
21. Ezek a – megkövültté váló – maradványok képezik azokat a régészeti lelőhelyeket, amelyek föltárása és elemzése szolgáltatja a régen élt indiánok táplálkozására utaló információk egyik döntő részét. A másik lehetséges forrást pedig a valahai időlegesen stabil lakóhelyek szemétlerakodói nyújtják. Magának a régészeti értékelésnek a lehetséges technikai és értelmezési nehézségeire/problémáira úgy érzem nem feladatomból kitérni.
 22. Még akkor is, ha az állatokat elpusztító nyílveszők tulajdonosai beazonosíthatók!
 23. Jarvenpa, Robert – Hetty Brumbach: Fun with Dick and Jane: Ethnoarchaeology, circumpolar toolkits, and gender „inequality”. *Ethnoarchaeology*, Vol. 1. no. 1. (2009), 58.
 24. Mint például a férfi és a nő fizikai erejében, testi fölépítésében mutatkozó különbségre hivatkozást, vagy annak föltételezését, hogy a nőket kirekesztik a hatalom- és presztízsforrást jelentő tevékenységekből.
 25. Ízelítőül egy rövid leírás. „A húst lefejtik a csontokról és bölénybőrbe becsomagolva a teherhordó állatra rögzítik. A beleket bizonyos hosszúságú darabokra metélik, kipucolják őket, s ugyancsak elcsomagolják. A csontokat összetörik, kinyerik belőlük a csontvelőt, melyre a pemmikán készítéséhez lesz szükség. A bölénypúp finom húsát csíkokra szabdalják, hogy speciális füstöléssel és szárítással tartósítsák majd. Ezután sietve a táborhelyre vonulnak, ahol a húst darabokra vágják és szárítással tartósítják. Amikor már jó alaposan kiszáradt, kimagoztatlan virginiai vadcseresznyével és vadszilvával porrá őrlik (ez részben a tömegét növeli, részben pedig fűszeresebbé teszi az ízet). A csontokat kifőzik, a csontvelőből nyert zsírt összevegyítik a porrá morzsolt bölényhússal, cseresznyével, szilvával. Az így nyert készítményt kitisztított bölénybélbe töltik. Ez a pemmikán, ami csemegének számít.” Lásd Clifford, F. J.: A note on bison hunting. A few were saved. *Oregon Historical Quarterly*, Vol. 52. no. 4. (December, 1951), 258.
 26. Jarvenpa – Brumbach (2009), 60.
 27. Egy sokszor, kedvtelve idézett mondat szerint „(a)z indián nem egyszerűen saját belső, a környezeti adottságokra vissza nem vezethető kvalitásai miatt vált fontossá a fehér ember számára. Sokkal inkább azért, mert tükröt tartott a civilizált fehér ember elé, mik azok a tulajdonságok, amelyek hiányoznak belőle, s amelyekre nem is szabadna szert tennie.” (Pearce, Roy Harvey: *The Savages of America. A Study of the Indian, and the Idea of Civilization*. The Johns Hopkins Press, 1956, 5.)
 28. „És megáldá Isten őket, és mondanék Isten: Szaporodjatok és sokasodjatok és töltsétek be a földet és hajtsátok birodalmatok alá...” (Mózes I. 1.28.)
 29. Seed (2001), 115.
 30. Seed így fogalmaz: „Az a Brit-szigetek enyhe éghajlata alatt megszokott

rutinná vált gyakorlat, hogy korán reggel fölkelünk s alkonyattáig dolgozunk, olyan 'zsinórmértékké' vált, melyhez hozzámérve a munkálkodás minden más fajtája alacsonyabb rendűnek bizonyult. (...) Munkavégző tevékenységünk – értsd: polgár-erényünk értékéről tanúbizonyságot tevésünk – foka e zsinórmértékhez igazítva méretett meg.” Seed (2001), 121.

31. Ezt persze nemcsak a kolóniákon szerencsét próbáló angol földműves gondolta így, s nem is csak a Brit-szigeteken maradt angol gazda. Jóllehet a mezőgazdasági munkálkodás során a nemek közötti munkamegosztás 12. század előtti állapotát illetően a történészek többsége a vállát vonogtja bizonytalanul, annyi bizvást egész Nyugat-Európára érvényesen elmondható, hogy „az eke használatának általánossá válása radikálisan megváltoztatja a mezőgazdaságon belül a nemek közötti munkamegosztás szerepköreit. A férfiak még ott is szántással 'munkálják meg' a földet, ahol korábban a nők végezték ezt, kapával. (...) Hasonló változásokat hozott a nemek közötti munkamegosztás szerepkészletében a hosszú nyelvű kasza használatának elterjedése aratáskor” – mondja a 16. századi Nyugat-Európára érvényesen a történész, még annak ellenére is, hogy a 14. századi Fekete Halál után a megfogyatkozott számú férfinepesség mellé a megerőltető munkafeladatok elvégzésének kényszere a női népességet is igénybe vette. Lásd Roberts, Michael: Sickles and scythes. Women's work and men's

work at harvest time. *History Workshop*, no. 7. (Spring, 1979), 8. Általános vélemény szerint az eke-használat a római Impérium öröksége.

32. Lásd például Harrison, Robert: *Forêts. Essai sur l'imaginaire occidental*. Flammarion, 1992, III. skk.
33. Seed (2001), 49. Edward of Norwich, yorki herceg könyve, a *The Master of Game* egyébként 1406 és 1413 között íródott.
34. Seed (2001), 50.
35. Smits, David D.: The „squaw drudge”. A prime index of savagism. *Ethnohistory*, Vol. 29. no. 4. (Autumn, 1982), 284.
36. Mint egy 19. századi skót hölgy (Smits a maga tanulmányában a *freethinker*, azaz „szabadgondolkodó” jelzővel illeti), Frances Wright írja 1821-ben megjelent könyvében: „A világon mindenütt a nő számára adatott helyzet árulkodik legvilágosabban a férfiak jelleméről. Hol azt találjuk, hogy a gyöngébbik nem képviselői kemény munka végzésére ítéltetnek, ott az erősbik nemnél bizton a vadember valamely tulajdonságának nyomát lelhetjük föl.” Idézi Smits (1982), 286.
37. Brown, Dee: *The Gentle Tamers. Women of the Old Wild West*. Lincoln, 1958.
38. Faragher, John Mack: History from the inside-out: Writing the history of women in rural America. *American Quarterly*, Vol. 33. no. 5. (Winter, 1981), 550.
39. Jensen, Joan M. – Darlis A. Miller: The Gentle Tamers revisited. New approaches to the history of women in the American West. *Pacific His-*

- torical Review*, Vol. 49. no. 2. (May, 1980), 178.
40. Flores, Dan: Bison ecology and bison diplomacy: the Southern Plains from 1800 to 1850. *The Journal of American History*, Vol. 78. no. 2. (September, 1991), 466.
 41. Nagy testű ragadozó állatokból, úgymint szürke farkasból, prérifarkasból, pumából, grizzly medvéből ugyanis egyáltalán nem volt hiány. Mivel ezek húsát az indiánok nem használták fel táplálékként, levadászásukra, jelentős irtásukra csak a fehér ember részéről került sor, amikor ezt a háziállat-állomány védelme racionálissá tette.
 42. Lásd Haines, Francis: Where did the Plains Indians get their horses. *American Anthropologist*, Vol. 40. no. 1. (1938).
 43. Csak feltételezem, hogy a spanyol katonák, féltve a bőrüket, nem erőltették túlzott buzgalommal a nomád törzsek fölkeresését s a szököttek utáni kutakodást.
 44. Lásd Francis Haines, a fentebb már jelzett tanulmányát követő újabb írását: The northward spread of horses among the Plains Indians. *American Anthropologist*, Vol. 40. no. 3. (1938).
 45. „Ha úgy érezzük, hogy a vonat, az autó, majd a repülőgép megváltoztatta, átformálta civilizációnkat, illik emlékezetünkbe idéznünk, hogy amikor az indián a magával hordozandó terheket levette a kutyái hátáról és a loaira rakta át azokat, a változás, amit ez számára jelentett, semmivel nem volt kevesebb, mint az, amit mi élünk meg.” (Denhardt, Robert M.: The horse in New Spain and the Borderlands. *Agricultural History*, Vol. 25. no. 4. [October, 1951], 149.)
 46. Az alább következőkhöz lásd Wilson, C. Clyde: An inquiry into the nature of Plains Indian cultural development. *American Anthropologist*, Vol. 65. no. 2. (April, 1965).
 47. A lőfegyverrel rendelkezés a vadászat módján aztán keveset változtatott; minthogy a puskához muníció kell, s az nem feltétlenül volt korlátlanul beszerezhető, az indiánok bölényre gyakorlatilag mindvégig íjjal vadásztak, éppoly hatékonyan, mintha puskával tették volna ezt.
 48. Ebben az írásban nem kívánok kitérni a kerítés, elkerítés indián „elhanyagolásának” fehérember-értelmezésű szimbolikájára; a *dominium nullius* „filozófiájának” problémakörére; s arra is csak korlátozottan tudtam kitérni, miért ragaszkodtak makacsul az angol gyarmatokon a telepesek ahhoz, hogy a táplálékszerző vadászás nem tekinthető az indián részéről munkavégzésnek, jöllehet az indián is „orczája verejtékével” keresi az ő kenyérét.
 49. Vikár Béla gyűjtése.
 50. A bölény számára az elszáradt fű nem bizonyul elegendő tápértékűnek, így tehát nemcsak a legelést lehetetlenne tévő vastag téli hótakaróban pusztulna el, hanem akkor is, ha a fű (ne kérdezzük a költővel, miért is?) nem nőne ki újra. Szakértők szerint a bölény úgy igazítja vándorútját, hogy az esőzések beköszönte után két hónappal érkezzék meg egy-egy új terepre, két hónap alatt ugyanis a fű kiszökdül. Lásd ehhez Bamforth,

- Douglas B.: Historical documents and bison ecology on the Great Plains: *Plains Anthropologist*, Vol. 32. no. 115. (February, 1987), 4.
51. Vér Márton: A Selyemút a mongol korban és a régi ujjur dokumentumok. In Dallos Edina – Kósa Gábor (szerk.): *Kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút mentén*. 2018, ELTE Kínai Tanszék – SZTE Alta-jisztikai Tanszék.
52. Morrison, Alexander: Camels and colonial armies: The logistics of warfare in Central Asia in the early 19th century. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 57. (2014).
53. Hämäläinen, Pekka: The rise and fall of Plains Indian horse culture. *The Journal of American History*, December, 2003, 841.
54. Feladvány: Ha igaz, hogy a ló nem szereti, ha saját testsúlyának 20 százalékát meghaladó súlyú terhet kell cipelnie (azaz egy 500 kg-os ló terhelése ne haladja meg a 100 kg-ot), akkor húsnál hánnyal több lova kell legyen ennek az indián családnak, akár csak 13 tonna takarmány szállításához?
55. Amint azt a szakértő megjegyzi: az állattenyésztésnek a létfenntartás módjába beillesztése azt követelte volna, hogy az indián egész sor új készségre-jártasságra tegyen szert és komoly befektetések árán építse ki a szükséges infrastruktúrát – így például istállókat, tárolókat, ólakat hozzon létre. Lásd Pavao-Zuckerman, Barnet: Deerskin and domesticates: Creek subsistence and economic strategies in the historic period. *American Antiquity*, Vol. 72. no. 1. (January, 2007), 26.
56. Kinbacher, Kurt E.: Indians and empires: Cultural change among the Omaha and Pawnee, from contact to 1808. *Great Plains Quarterly*, Vol. 32. no. 3. (Summer, 2012), 210.
57. Lásd White, Richard: The cultural landscape of the Pawnees. *Great Plains Quarterly*, Vol. 2. no. 1. (Winter, 1982), 31–40.
58. Ezt még akkor is bizton állítom, ha becsülettel hozzáteszem: fogalmam sincs arról, mi az átváltási arány napi 160–320 kiló széna és X kiló nyárfa-kéreg között.
59. Egy valamit biztosan leszögezhetünk: azok a trapperek, *coureur de bois*-k, akik ismerték az indiánt s a társadalmat, melyben élt, sokszor indián nőt vettek feleségül (aki aztán majd „félvér” gyereket szült nekik) s be is házasodtak az indián törzsbe, sosem Nemes Vadembernek tartották az indiánt, és tiszteletlenül ki-röhögték volna akár Voltaire-t, akár Rousseau-t (ha valaha is beszélgethettek volna velük).
60. Hämäläinen (2003), 834.
61. Ezen éles cezúrák szempontjából igen tanulságos olvasmány Alastair Bonnett: From white to Western: „Racial decline” and the idea of the West in Britain, 1890–1930. *Journal of Historical Sociology*, Vol. 16. no. 3. (September, 2003), 325. oldal, mely azt mutatja be, hogy hogyan vélekedtek a 19. század végének, a 20. század elejének a „fehér fajért” amiatt „aggódó” divatos szerzői, hogy mily jelentős fehér embertömegek képesek önnön érdekeinket elárulni. Az

árulók hordája részint kelet-európaikból áll, részint a munkásosztályból (valamint a nőkből, s a férfitlan férfiakból).

62. Tudom, tudom... az újabb időkben nekünk rendelt, minket Kánaán felé vezető „lángoszlopok” szerint, a *gender*-ben gondolkodás: mételyes ideológia, akárcsak a marxizmus. (Személyes meggyőződés, hogy e „hamis próféták” egy sort nem olvastak Marxtól, sem a *Brumaire*-t, sem az *Ökfil*-t, vagy a *Grundrissé*-t, de még csak – ó borzalom! – a „Kísértet járja be Európát” kezdetű zseniális pamfletet sem. Vesznek ezek egyáltalán könyvet a kezükbe!)
63. Mely nem hogy közösségi tulajdon nem volt, de még a családon belül is csak a férfi harcos tulajdonának tekintődött, aki maga rabolta és vitte haza zsákmányul, vagy a kereskedő-

nél maga alkudott meg rá. A ló férfi tulajdonosa persze szabadon rendelkezhetett a tulajdonával, tehát ajándékozhatott egy gyengébb minőségű lovat az asszonyának.

64. Hämäläinen (2003), 851.
65. Ennek észszerű okai voltak. Rablóportyáikon olyan lovakra tehettek szert, amelyek túl voltak a komoly munkabefektetést igénylő betörésen, betanításon; továbbá, egy füst alatt, a keleti vásárokon jó pénzért eladható öszvéreket is magukkal vihetek. Lásd Hämäläinen (2003), 843.
66. Klein, Alan M.: The Plains truth: the impact of colonialism on Indian women. *Dialectical Anthropology*, Vol. 7. no. 4. (February, 1983), 304.
67. Klein (1983), 299.
68. Hämäläinen (2003), 849.
69. Hämäläinen (2003), 849.

A tanulmány következő részét 9. számunkban közöljük, s e számban fog szerepelni a szöveg végén a teljes, mindkét részre vonatkozó irodalomjegyzék.

© Fortepan, Korbuly, 1939

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.
Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:
1089 Budapest,
Magyarok
Nagyasszonya tér 10.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
8100 Ft, fél évre **14 100 Ft**,
egy évre pedig **25 200 Ft**

ÉLET ÉS
IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

